(महाभारते)

भगवद्गीताटीका गीतार्थसंग्रहः

अभिनवगुप्ताचार्य
कृ गीता टीका

गी॰ टी॰

ॐ श्रीगणपतये नमः ॐ यत्स्वविततस्फुरद्विविधभावचक्रात्मकः परस्परविभेदवान्विषयतामुपागच्छति यदेकमयभावनावशात्प
त्यभेदान्वयं स शंभुरशिवापहो जयति बोधभासांनिधिः १ द्वैपायनेन मुनिना यदिदं व्यधायि शास्त्रं सहस्रशतसंमितमत्र मोक्षः प्राधान्यतः फलतया
प्रथितस्तदन्यधर्मादितस्य परितोषयितुं प्रतीतं २ मोक्षश्च नाम सकलाप्रविभागरूपसर्वज्ञसर्वकरणादिसुभस्वभावे आत्मा तया विरहितो भगवत्प्रधी
शेनित्योदितेलयमियाप्रथितः समासात् ३ यद्यप्यनल्पसंगेषु गीता नामात्र गीयते तथापि भगवद्गीता संप्रक्रमप्रापिदापिका ४ नान्यैः प्राक्तनैर्व्या
ख्यातृनाय्द्यपि सूक्ष्मेक्षिशाः न्यायस्तथाप्युद्यमो मे तद्गूढार्थप्रदर्शकः ५ भट्टेन्दुराजादाम्नायं विमृश्य च चिरं धिया कृतोऽभिनवगुप्तेन गीतार्थसंग्रहः ६
विद्याविद्यात्मनोर्द्वयोरभिभाव्याभिभावकत्वं प्रदर्शयितुं प्रथमाध्यायप्रस्तावः नह्यनुत्पन्नविद्यालेशावकाशो उपदेशभाजनं नापि निर्मूलितसमस्ताविद्या
प्रपंचः एककोटिविश्रान्तस्य तु नोभौकोटेः आवयितुमशक्यत्वात् अतः विपर्ययस्तयोरुपदेशत्वं युज्यते तत्र चिदेव तथा बोन्मुखोपदेश्यार्थिसंदिग्धैव अतएव
संशयनिर्णायक एवोपदेश इति विद्याविद्याद्वन्द्वसंघट्टमयः संशय उच्यते देवासुरस्पृहिस्थविद्याविद्यामयीसि तत्कयोपक्रमणमेवमोक्षमार्गोपदेशनं तानं च
प्रधानं कर्माणि चाप्रत्यूर्जयानीति कर्मणां ज्ञाननिष्ठतया क्रियमाणानामपि न बंधकत्वमिति ज्ञानप्राधान्ये नांतरीयकत्वेन तु कर्मणां न तु ज्ञानकर्मणोः समसमु
च्चीयितेत्यत्र तात्पर्यं एतमेव मुनेरभिप्रायं यथास्थानं प्रतिपादयिष्यामः इति किमन्यैः कृत्वदर्शनैर्विघ्नमात्रफलैर्वाग्जालैः धर्मक्षेत्र इति अत्र के विद्याव्या
विकल्पभाजः कुरूणां करणानां यत्क्षेत्रमनुग्राहकं अतएव सांसारिकत्वधर्माणां सर्वेषां तेत्रोत्पत्तिनिमित्तत्वात् अयं स परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमित्य
स्य च धर्मस्य क्षेत्रं समस्तधर्माणां तद्यादूपवर्गो वा स्यात् त्राणं तदधिकारिशरीरं सर्वे ते त्राणमदाद्देहे सार्थत्वात् परस्परस्वयुध्यात्मकभावेन वर्तमानानारागवैराग्य
क्रोधक्षमाप्रभृतीनां समागमो यत्र तस्मिन्स्थिता ये मामकाः अविद्यापुरुषोचिताः अविद्यामयाः संकल्पादयः पांडवाः शुद्धविद्यापुरुषोचिता विद्यात्मानः ते
किमकुर्वतकेः खलु केन्निताऽतियावत् मनेनिकायतीति मामकाः अविद्यापुरुषाः पांडुः शुद्धः किं वा नेन बहुपरिगणनेन इदं तावद्दूरत्नत्रमित्याह
अपर्याप्तमिति भीमाभिरक्षितं पाण्डवीयं बलं अस्माकमपर्याप्तं तेनु समसमर्थं युद्धिवा अपर्याप्तं किंयतदस्मद्दलसर्वार्थः हर्षदनुभीष्माभिरक्षितं बलमस्मत्संबंधि
पतेषां पांडवानां तेतुशर्क्यं द्विपर्याप्तं समस्वद्गुणजय्यमेतैरिति अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः अमी आचार्यादयः शोकसाम्ब्यावरोध्यमाणा विविधकर्म
नयावश्यं पापदायिनः तथा भोगप्रत्वादिहस्वार्थी मेनद्यं क्रियते इति नुष्ठानक्रियमाणं युद्धं वधहन्त्रादि तत्कृत्वं पापकारीति पूर्वपक्षाभिप्रायः अतएव स्वधर्ममा
त्रतया एव कर्माण्यनुतिष्ठति शेषधियेन्तु नरदोषस्यते निरन्यधार्त्तराष्ट्रानिति आततायिनां हनने पापमेव कर्त्रं अत्रायमर्थः पापेन तावदेते नाश्रमेकत्रवोहताः प
रतंत्रीकृतान्तःकरणा लोभमोहवशात्कुलक्षयादिदोषदर्शनं अतएव कुलादिधर्माणामुपेक्षकं करोति स्वजनं हि कथमित्यादिना
विशेषफलत्वख्यापनं त्वाद्विशेषफलत्वख्यापनं च हननं महापातकमित्येतदेव संदिग्धाभिधानं परितापातिशयसूचनाय युद्धमगनमेवार्जुनो वचनमा
ह अहोवततेति वयमिति कौरवपांडवभेदभिन्नाः सर्व एवेत्यर्थः एवं सर्वेषु विवेकिकेषु मम विवेकिनः किमुचितं उचितं तावत्फल न त्रिवर्तनम्
एतत्सूचितं तत्र समित्याह यदिमामिति तदत्र संग्रहश्लोकः विद्याविद्योभयाद्यानसंघट्टविवशीकृतः फलकामप्यमपि त्यक्त्वा निर्विवेको भवेन्न
निः इति श्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते गीतार्थसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः ४४ ४४ ४४ ॐ आदौ लोकव्यवहाराश्रयेणैव भगवतार्जु
नं प्रतिबोधयति कुतस्त्वा कश्मलमिति त्वनोनर्थ्यं जुष्टमित्याह क्लैब्यादिभिः निर्भर्त्सनमभिदधदधर्मे धर्माभिमानोऽयमित्यादि दर्शयति कथं भी
ष्ममित्यादिना भुंजीय भोगानित्यादिना च कर्मविशेषानुसंधाने फलविशेषानुसंधानं च हेयतया सूचयति न चैतद्विद्म इत्यनेन च कर्मविशेषा
नुसंधानमाह निरभिसंधानं तावत्कर्म नोपपद्यते न च पराजयमभिसंधाय युद्धे प्रवर्त्यते जयोपि न चायमनर्थ एव तदाह श्रेयस्तन्न भी
दयमपि कैर्नश्रेयः एतच्च निश्चेतुमशक्यं किं जयं कांक्षामः पराजयं वा जयेपि बंधूनां विनाशात् सेनयोरुभयोर्मध्य इत्यनेन इदं सूचयति संश

उपदेशगो त्यापा॰

सांसारिकाणां त्राणं रक्षकं त्राणं —

शेषत्रीयत्वं =

निर्भेद॰

शिवराम

शाधि मां त्वां प्रपन्नमिति अत्र उभयोर्मध्यगः श्रीभगवाननुशिष्यते श्रीभगवानुवाच तं प्रहसन्निवेत्यादि अशोच्यानिति ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति

यापि शोके नकपदो न काचित्तत्र यो वचनमेवमाह स्म शाधि मां तेति अत्र उभयोर्मध्यगः श्रीभगवताऽनुशिष्यते श्रीभगवानुवाच तं मनुष्ये ण एहत इति

यावदिष्टो न कपदेषाचनी ता शोचितुमशक्यस्तदा नमस्कृत्वा नु कलेवरं अशोचनार्हं चात्मानं शोचसि तत्र किंचित्

मानुष्यमनुषभावः अतंत कस्त्वं स्वयमेव प्रविष्टाङ्गस्तत्र तव को बाधः अशोच्यानिति शोचितुमशक्यः सदा न मन्वानुकलेवरं अशोचनार्हं चात्मानं शोचसि तत्र किंचिद्

नास्तु मृतः आगतासुः जीवन्तु वा शोच्यो ऽस्ति नयोऽपि आत्मा तावदविनाशी नानाशरीरेषु संचरतः कास्य शोच्यता न च देहान्तरसंचार एव शोच्यता एवं हि यौवनादौ

नास्तु मृतः आगतासुः जीवन्तु वा शोच्योस्ति न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परमिति अहं हि नैवन्नासं अपि त्वासं एवं त्वमसि इमे राजानः देहिनोऽस्मिन्निति आकारान्त

वापि शोच्यता भवेत् एवमर्थद्वयमाह न त्वेवाहमिति न च देहिनः देहान्तरप्राप्तौ यौवनादिदेहेषु देहान्तरेण कमिति न शोचन्ते यो धीरः स न शोचति धैर्यं चैतच्छरीरस्य अस्यास्या नाशितेन तु कृतं आनन्द्यं धैर्यमन्विक्ष (

रेचयन्ति यदि शोच्यता तर्हि कौमाराद्यौवनावाप्तौ किमिति न शोच्यते यो धीरः स न शोचति धैर्यं चैतच्छरीरस्य अस्यास्या नाशितेन तु कृतं अनल्पधैर्यमन्विक्ष १

अधीरास्तु मात्राः शब्दा वा चैव धैर्यं कृताः स्पर्शाः इन्द्रियद्वारेणात्मनः संबंधाः तन्मात्राः शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्याः नात्र विशोचति नत्वेवं धीरः ॥ स्यादि मा

अधीरास्तु मात्रा अशब्दा वा चैव धैर्यं कृताः स्पर्शाः इन्द्रियद्वारेणात्मनः संबंधाः तन्मात्राः शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्याः नात्र विशोचति नत्वेवं धीरः स्यादि मा

मात्रास्पर्शा इति अथवा मात्राभिरिन्द्रियैः येषां स्पर्शो न तु स्वात्मनः स्पर्शमात्मना आगमोजनिः अपायो नाशः एतच्च कालिनि दाक्षस हस्व तु नेयत एवागमापायिनो द

नयारि॥ शाविशेषात्तन एव शोच्यते मैवं कोयमागमो नाम उत्पत्तिरिति चेत् सापि का असतः आत्मलाभः सा इति चेत् असत्स्वभावत्वादि निःस्वभावतानिरात्मता निः

स्वभावः कथं तत्स्वभावी कर्तुं शक्यः अनीलं हि नीलीकर्तुं शक्यं स्वभावान्तरेण इत्यत आह नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः अथ सत एवा

स्वभावः कथं तत्स्वभावी कर्तुं शक्यः अनीलं हि नीलीकर्तुं शक्यं स्वभावान्तरेण इत्यत आह तथा च शास्त्रं न सत्स्वभावो भावानां व्यावर्त्तते उष्णत्ववत् इति अथ सत एवा

त्मलाभ उत्पत्तिः तदलब्धात्मनो लब्धात्मा सत्स्वभावान्नित्य एवागमः अशोच्यता एवमपायोऽपि सतो असतो वा असतस्तावदसत्त्वेन नाशः स्वभावस्यापि कदाचिद्यमसत्त्वा स्वभावः

स्थितिर्येन तेनावसत्त्वभावः इति चेन्न आद्येऽपि तथा स्यादिति न कश्चिद्भावः स्यात् स्वभावस्य त्यागात् अथ मुद्गरादिना घटनाशो विधीयते स यदि व्यतिरिक्तो भावस्य

किं तेन तदवस्थानं इति चेत् स नाम दर्शिभावः नत्वन्यथाभूतः घटाद्भिन्न इव अव्यतिरिक्त स्तुना स्याद्वितु किं तदेन नेति प्राह नासतो विद्यत इति अथ च लो

कि तेन नष्ट एव न इति चेत् स नाम दर्शिभावः न त्वन्यथाभूतः पटादेतद्व्यव अव्यतिरिक्त स्तुना स्याद्वितु किं तदेन नेति प्राह नासतो विद्यत इति अथ चलो

कत्वेनेन दसाह असतोऽनित्यविनाशिनः शरीरस्य न भावः अनवरतमवस्थाभिः परिणामित्वादनित्यत्वं सतश्च परमात्मनो नास्ति कदाचिदपि नाशः अपरि

णामधर्मित्वात् तथा च वेदः अविनाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति अनयोः सदसतोः अन्तः प्रतिष्ठा अद्वयत्वानयोर्विशेषः निर्णयः तत्त्वदर्शिभिः दृष्टः सावल्ला

नित्यो नित्यो वेत्याशंक्याह अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हतीति यद्युक्तं अन्ते पुराणे दृष्टा प्रतितागेन वन्नाशानिरनुमीयते इति मुनिना पिकलानां

नित्यो नित्यो वेत्याशंक्याह अविनाशिनः प्रतिक्षणमवस्थान्तरगमं भागिनः युक्तं अन्ते पुराणे दृष्टा प्रतितागेन वन्नाशानिरनुमीयते इति मुनिना पिकलानां

पृथग्गर्थानां प्रतिभेदः द्वौ तत्राव तेऽपि सर्वभावेषु सोऽस्यान्तरविभाव्यते इति पृथगर्थानामिति पृथगर्थक्रियाकारित्वादिनियावत् देहान्तवं तोविना

पृथगर्थानां प्रतिभेदः तौ तत्रावतेऽपि सर्वभावेषु सोऽस्यात्तु न विभाव्यते इति पृथगर्थानामिति पृथगर्थक्रियाकारित्वादिनियावत् देहाश्चानित्येन विना

शिनश्च आत्मा तु नित्यो ऽप्रमेयः प्रमेयस्य तु जडस्य परिणामित्वं न च जडस्य चिदेकत्वमप्यस्वभावान्तरयोगात् एवं तन्नित्यानित्यमतेनवतः किं शोचितुम

शक्यः आत्मा नित्यमविनाशी तेन न शोच्यः तत्रोभयमेकः कृत्वा प्रत्यययोर्द्वयोरर्थयोर्मुनिना दर्शितः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते एनमात्मानं

शक्याः आत्मा नित्यमविनाशी तेन न शोच्यः तत्रोभयमेकः कृत्वा प्रत्यययोर्द्वयोरर्थयोर्मुनिना दर्शितः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति य एनमिति एनमात्मानं

देहच योगत्व संहृतेचवेत्ति तस्यात्तानतत एवमवधः न जायते म्रियते वा कदाचित् एतदेव स्फुटयति नायं भूत्वेति अयमात्मा न भूत्वा मविनाशपि तु भूत्वैव अतीन(

जायते न च म्रियते यतो भूत्वा न भविता अपि तु भवितैव वेदाविनाशिनमिति य एनमात्मानं प्रबुद्धवान् जानाति तिनमहं ति न सहत्वाने न विनश्यति एवमात्मा देहान्तरा

हृताः तेनेममिति नास्य नाशविधायकं शस्त्रादिकिंचित्करं किं चिदेकस्वभावस्य नाश्रितस्यानि रशास्त्रं सते ऽन्नस्य स्वभावान्तरापत्त्या अयविनाशाव यव विभागविरोधि प्रा उ

शीवादिः क्रमेण नाशयितुमशक्यत्वात् न च देहान्तरगमनस्यापि वर्देहान्नित्योपि सन्न देहान्तरं गच्छतीति तेन संबन्धनइत्यर्थः देहस्य दानमप्यनवस्थापि

शीवादिः क्रमेण नाशयितुमशक्यत्वात् न च देहान्तरगमनस्यापि देहात्तु नित्योऽपि सन्न देहान्तरं गच्छतीति तेन संबन्धन इत्यर्थः देहस्यादानमप्यनवस्थापि

भीवादिः क्रमेण नाशयितुमशक्यत्वात् न च देहान्तरगमनस्यापि अथ चैनमिति अथाप्येनं देहं मन्यसे नित्यजातं प्रवाहरूपेणानादित्वात् तथापि न शोच्यता तस्य कप्रक्रिय(

त्वात् एवंभूतं विदित्वैनमात्मानं शोचितुं नार्हसि अथ चैनमिति अथाप्येनं देहं मन्यसे नित्यजातं नित्यमृतं वा मन्यसे तथापि सर्वथा शोच्यतामात्मिकानामभ्यतो

यानित्यविनाशित्वे तथापि कापि शोच्यता एवं यद्यात्मनस्तु देहवियोगयोगाभ्यां नित्यजातं नित्यमृतं वा मन्यसे तथापि सर्वथा शोच्यता आत्मिकानामप्यके

न चैतदत्यथानित्यत्वमुपपन्नमित्याह यतः जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति जन्मत एवानन्तरं नाशः नाशादनन्तरं जन्मेति च क्रवदयं जन्ममरणसंतानः इति किंपरि(

माणशोच्यतामिति अपि च अव्यक्तादीनीति नित्याः सर्वनित्यावायत्तावदस्य शोचकः तं प्रत्येषाद्यावदव्यक्तं अन्ते चाव्यक्तं मध्ये नव्यक्तं इति मनुनवि(

कारे शोचनीयं नस्वभावे किंचयत्नस्तु कारणं किंचिदमिमन्तं देवतया क्रमविचित्रस्वभावतयास्मात्ममध्ये दर्शितं तत्स्थितिर्न संपरिविचित्र्येऽनित्यमे

वं तथास्वभावमिति कस्य शोच्यता एवंविधंच आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति ननु यद्येवमयमात्मा अविनाशी किमिति ।

विनाशाय=

वैणनोपलभ्यते यतः अतस्तं कश्चिदेव पश्यति श्रुत्वापि न कश्चिज्जानातीति न वेति देहीनित्यमिति अतो नित्यमात्मनो विनाशित्वं स्वधर्ममपीति स्वधर्मस्य चा
परित्याज्यत्वाद्कविषयः कंपोनकः यदृच्छयेति अन्येपि कामयाविराजसेरपीदृशं प्राप्तं तेन त्याज्यं स्वर्गहेतुत्वात् किं पुनर्यशोहेतुत्वान्मुपरिभूमिति तात्पर्यं
यद्रूयाच्चभवान्निवर्तते तेन देवशात्रवमनुपतिपतिष्यति भवानइत्याह अथचेदिति किंच अकीर्तिश्चेति अथचेदित्यादि कृतनिश्चयस्त्वं तत्पद्यपंचकम्
पागस्पवादरूपमुच्यते यदिलौकिकेन व्यवहारेण भवानानोतेनयापश्चेदमेतन्न व्यवसं तद्वेदिति न वनु स्वधर्मे नयेव कर्माणि कुर्वतो न कदाचि
त्पापसंभवः एवं नेइति एषाचतवसांख्ये सम्यग्ज्ञाने बुद्धिर्निश्चयात्मिकोक्ता एषैव चेद्यथा योगे कर्मकौशले योज्यते न त्वेवं शृणु यथा बुद्ध्या क
मेणावधकत्वं न्यदत्यसि न हि कर्माणि स्वयं बध्नंति जडत्वात् अतः स्वयमात्मा कर्मभिर्वासनात्मकैरात्मानं बध्नाति नेहाभीति अस्वल्पमप्यस्येति
कर्मेणापराधेन प्रमादेन नाशो भवति प्रमादस्याभावात् यथा च परिमितेन श्रीवेष्कणेन ज्वालायमानोपि तैलकटाहः सद्यः शीतीभवति एवमनन्यापि
स्वल्पयापेभक्त्या महाभयं संसाररूपं विनश्यति न चैवं बुद्धिरस्थिरीक्रियते किं तर्हि व्यवसायात्मिकेति व्यवसायात्मिका सर्वस्यैकैव सरूजाधीनिश्च
तत्पवशात्तु बहुत्वं गच्छति तथाच यामिमामिति कामात्मान इति भोगैश्वर्येति येकामाभिलाषिणस्ते स्वयमेव तां वाचं देहात्मिकां पुष्पितां स्वर्गफलेन व्या
प्तांवदंति अतएव जन्मनः कर्मैव फलमिच्छंति तेऽविपश्चितः तेन येव स्वयं कल्पितया वेदवाचा अपहृतचित्ता व्यवसाययुक्तिपरता अपि न समाधियोग्याः
नंतफलं निश्चयवादिति पद्यत्रयस्य तात्पर्यं मत एव च त्रैगुण्येति वेदास्त्रैगुण्य एव न करणेन विशेषेण चित्तं निबध्नंति न बंधकाः यस्मान्न स्वइः स्वमोहयु(
पाकर्माणि वैदिकानि क्रियमाणानि मैवं बंधकानि अतस्त्रैगुण्य एव कामद्रूपं त्याज्यं यदि तु वेददूषणपरत्वे तद्भविष्यत् प्रकृतेश्चाकरणं व्याहतिष्यत वेदा(
न्यस्य स्वधर्मनिश्चयकत्वाभावात् येषां तु फलाभिलाषो विगलितः तेषां वेदास्तत्र प्रतिबंधकाः यतो वेदाः परं तेषां सम्यग्ज्ञानोपयोगिनः अतएवाह या
वानर्थ इति यस्य स्वधर्ममात्रेज्ञो न च प्राधान्यपरिमितादपि [illegible] भाषिनाकार्यं मनस्तु कर्मण्येवेति कर्ममात्रे व्याप्रतो भव न तु कर्मफलेषु न तु कर्माणि
तेनांतरीयकतया फलमायातीति मैवं तत्र हि यदि त्वं फलकामनाकालुष्यवान्भवसि तदा कर्मणां फलप्रतिहेतुत्वं यदसाध्यमान फलेच्छानेनानि
कोस्त्वदिति कर्माभावेन यः संगः स एव माद्रग्रहरूपेण मिथ्याज्ञानरूपं इति त्याज्य एव योगस्थ इति योगे स्थित्वा कर्माणि कुरु सामर्थ्यं च योगः यस्य स
वैश्नि यस्य सर्वव्यापारा आशीद्रूपेण बंधनेन युक्ताः अभिलाषो हि बंधकः दूरेणहीति तु हि योगाद्धेतोरवरं तु अफलरूपं कर्म हीनं भवति अत(
स्तादृश्यां बुद्धौ शरणमन्विच्छ प्रार्थयस्व येन सा बुद्धिर्लभ्यते उभेसुकृतेनेति उभेइति परस्परं व्यवहारं दर्शयति तस्माद्योगायेति यथाहि सुकृत न
उष्ठितेन शपतात्सत्याकरणमेव परं कौशले कर्मजमिति योगबुद्धियुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्मबंधं त्यजंति ब्रह्मसमाममवाप्नुवंति यदा तु
ति नगच्च योगबुद्ध्या प्राप्स्यसि रेनवस्तुतमेवेदम भितान श्रोतव्यस्य श्रुतस्याभिलाष्यमाणस्य वाग्गमस्याभयस्यापि निर्वेदं भाक्त्वं अतेन च
दमुक्तं अविद्यामदनिपतितप्रमाणात्तु ग्राहकशास्त्रश्रवणसंस्कारविगलं भमहिमायं यत्र वास्यानेकलद्यादिवादर्शनेनेतापाशासनव
उमानविगलनेविगलिष्यतीति स्थितप्रज्ञस्येति यदास्यास्यति बुद्धिरित्यनेन वचसा समाधिस्थस्य योगिनोयः स्थितप्रज्ञशब्दवाचक
कलास्यभाषा किं प्रवृत्तिनिमित्तं भाष्यते येन निमित्तेन शब्दैरयेदिति कथायोगिनोयः स्थितप्रज्ञशब्दः किं शब्दवाचकः अन्वर्थतयावाह
तिएकः प्रश्नः यद्यपि इदोशं केवनातितन यापश्चर्षुतां लव्धामपि स्वरूपलक्षणानिमित्तं रूपेण स्फुटीकर्तुमेव प्रश्नः स्थितधीरितिशब्दपदार्थे
कोसौ पदार्थः कस्तु स्थितधीशब्दः किं प्रयोगः लक्षणमेवाह अहोतपस्थितिनमपीति द्वितीयः प्रश्नः स च स्थिरधीर्योगी किमासीत किमभ्य
सेने कास्यस्यैसादि मिति तृतीयः अभ्यस्य किमानुयादिति चतुर्थः एतदेवप्रश्नचतुष्टयं क्रमेण निर्णीयते भगवता श्रीभगवानुवाच प्रज

गी॰टी॰
२

तो प्यन इति शेषः

५१॥

ति॥

शिव
२

हानीत्यादिना स्थितप्रज्ञस्य दृष्टिश्च नियमात्मबुद्धित्वेन विषयविवेकत्वं तस्य कामरूपमनस्यविमूढतां योगिनोयः स्थितप्रज्ञशब्दोनर्थः तच्चेमं सुकरं न्येकः प्रमानिर्लीनः दुःखेष्विति ।
सुखदुःखयोर्यस्य रागद्वेषरहिताकृतिः स मुनिरेव स्थिरप्रज्ञो नान्य उक्तं चैतद्यतः टासर्वत्रेति शुभाशुभप्राप्तौ नस्याह्लादनातोन्तः यदा संहरते इति न चास्यपाचकवद्योगहृद(
त्ते यदा यदा किलायमिंद्रियाणि संहरते आत्मन्येव कूर्मइवाङ्गानि क्रोडीकरोति विषयेभ्यो विषयान्निवार्य तदा तदा स्थिरप्रज्ञः यावदिंद्रियार्थेभ्यः प्रभृति इंद्रियाण्यात्मनि संहरते वि
षयेंद्रियात्मकं समासग्रमात्मसात्कुरुते ननु तपस्विनोपि स्थितप्रज्ञशब्दो न प्रवर्तते उच्यते विषयाइति यद्यप्याहार्यः रूपादिभिर्विषयैः संबंधोस्य नास्ति तथापि तस्य विषयाभिलाषः क
रणगतमुपरागलक्षणं संवर्जयितुं तानि वर्तते अतो वासौ स्थिरप्रज्ञो नासौ स्थिरप्रज्ञः रसकेचिदास्वादं मथुरादिकमाहुः योगिनस्तु परमेश्वरदर्शनादुपरागो न भवति अन्यस्य तु (
तपस्विनो नासौ निवर्तते यतस्यापीति यद्यस्मात् तस्यापि तपस्विनो मनइंद्रियैर्हियते अथवा यतस्य प्रयत्नस्यापि योगिनां च मन एव जेतव्यमिति द्वितीयो निर्लीनः तानीति य एवं मन
संद्रियाणि नियमयति तत्प्रहृत्या स एव स्थिरप्रज्ञः स च मन्तारमेवात्मानमात्मभिर्वृत्तानं परमेश्वरमभ्यसेत् ध्यायत इति क्रोधादिति तपस्विनो विषयत्यागएव विषयग्रहणोप(
यो भवति ध्यानादिति त्यज्यन्ते ध्यानकाले एव संगादयउपजायन्ते इत्यनुपायो विषयत्यागः स्थितप्रज्ञस्य तस्मादाहोति एतन्मनुरोनियामकः स विषयान्नैव मानोपि रागादिकलो
लैरभिभूयते अपि स एव स्थितप्रज्ञो योगीति तात्पर्यं योगी च सार्वज्ञ्यव्यवहाराणां वाणोपि लोकोत्तर इति निरूपयन्नाह परमेश्वरेण सति प्याप्यस्वस्वरूपं कथ्यते यानिशेति यासर्वेषां भूता
नां मोहिनी मायात्तस्यां मुनिर्जागर्ति कथमियं हेयेति स्थूसा च दृष्टायां लोको जागर्ति नानाविधा चेष्टा अरुनुसामुनेरात्रिः यतोसौ व्यवहारंत्यजन् दः एतदुक्तं भवति येयं मायावर
लुतस्यामोहकत्वं नामरूपं तत्वेन तत्राभासनं च तत्र लोकः प्राचीस्वरूपमहत्यापरान् प्रेयेवद्वितीयस्मिन्न रूपे बडस्य निरालेयोगी तु न हि पश्यतः तदीयं मोहकत्वं न कुन्नचलनाय पश्यति ह
वोमत्वं चानाश्रियते प्रत्यत्नाम्यज्ञानी मिथ्याज्ञानोपद्यानास्त्वेन तत्र नानादृशास्परत एवसमाविरिति चित्रं विद्यायां चावधूतो योगी यतः सर्वो विरुद्धः आविद्यायां तु जायजनता
बुडइत्यपिचिंतुं अत एवात्सर्यमाप्नोति कः योगीनकामार्थी वहिर्धी वति आपितु इंद्रियधर्मतयाविषयानप्रविशतो नतर गयन्निनदीवेगाइवोदधिं एवं तत्त्वो योनिर्लीनः विहाये
ति एषेति स योगी सर्वकामसंन्यासित्वात् शान्तिरूपं मोक्षमेति एषाहेतुब्रह्मसत्ता यस्यादावंतमात्रं स्थितावस्थितिं प्राप्य देहभंगानन्तरं ब्रह्माप्नोति अत्राचतत्स्यं निर्लीनमिति शि(
वम् अत्रार्थसंग्रहः अतोनचेतसास्थिराणां गतिस्त्यागेनयत्किल आरोहत्येव विषयोत्स्वायं तत्स्वपरित्यजेत् माहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यरचितगीतार्थसंग्रहाध्यायो द्वितीयः
अर्जुनउवाच ज्यायसीति व्यामिश्रेणेति कर्मणि ज्ञाने च तत्रतत्र द्वयोः प्राधान्यमुक्तं अपितु तद्वलेन ज्ञानस्यप्रधान्ये यदिवाकर्मणां इंद्रियकौजहातीमइत्यादिनायेनमूलत एव न
हि कर्मणा किं प्रयोजनमिति प्रश्नभावः श्रीकृष्णस्तूत्तरं ददाति श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति लोकएषा हृद्यागतिः प्रसिद्धास्ति ज्ञानं ज्ञानं प्रधानं योगिनो च कर्मेति मया ह्युक्तैव
निष्ठोकास्ता न क्रियामयत्वात्संवित्स्थोसि भावः तथाहि न कर्मणामिति नहि कश्चिदिति ज्ञानं कर्मणा रहितं न भवति कर्म च कौशलोपेतं ज्ञान रहितं नास्ति इत्येकमेव वस्तुज्ञानकर्मणी
तथा चोक्तं न क्रियारहितं ज्ञानं न ज्ञानरहिता क्रिया ज्ञानक्रियाविनिष्पन्नः आचार्यः पशुपाशहेति तस्माज्ज्ञानानां न वर्णिकर्मपरित्यागो यतः परवश एव कायवाङ्मनसां परिस्पंदात्मकत्वाद्
वश्यं किंचित्करोति कर्मेन्द्रियाणीति कर्मेन्द्रियैश्चेष्टां करोति अवश्यं मनसा च तत्र हि करोति स तु नमस्कारः मानसानां कर्मणामन्यत्र स्थानविहार्यत्वात् यस्मादिति कर्मतु क्रियमाणेषु
न ज्ञानहानिः मनसो व्यापारेण तत्कुरुष नियतं कर्मणा क्रियमाणत्वात् अतः नियतं कुर्विति नियतं शास्त्रीयं कर्मकुरु शरीरयात्रामात्रस्यापि कर्माधीनत्वात् यतः यज्ञार्थादिति ॥
यज्ञार्थादेव यपकरणीयात् अन्यानि कर्माणि बंधकानि स्वभावतः कर्मयज्ञफलसंगतया क्रियमाणं न कलादं सहेति प्रजापतिः परमात्मा प्रजाः सहैवकर्मभिः समसर्ज उक्तं च तेन
प्रजानां प्रभवः सनातनः कर्मभवएव एतान्वक्ष्ये उत्तरं मोक्षं वा दास्यति संगात्संसारं मुक्तसंगत्वान्मोक्षं यज्ञएषां मोक्षप्राधान्यं तैरेव विषयाः सेव्या इत्युच्यते देवान्भावयतेति (
देवाः क्रीडनशीलाइंद्रियवृत्तयः करणेश्वर्यादिदेवतारहस्यशास्त्रप्रसिद्धाः तानग्नेन कर्मणा पर्यन्तयन्तयथासंभवं विषयान्भावयन्तइत्यर्थः तेपि आहुतिस्वस्वविषयाहृतात्मन एव सृष्टात्म
मात्रतोचितापवर्गभावयज्ञस्वात्मस्थितियोग्यत्वात् एवमनवरतव्युत्थानसमाधिपरम्परायामिंद्रियतर्पणतदात्मसंभावलक्षणे परस्पराभावनेसतिश्रेयमेवपरमेश्रेयः
परस्परभेदविगलनलक्षणं ब्रह्मसाम्यं तत्केवलं निष्प्राप्स्यथ वर्गीयावतिम्हिलाभेप्यायं मार्गइत्याह इष्टानिति यज्ञतर्पितानीन्द्रियाणि स्वितिं वधंति यज्ञमात्रपि पृथ्याद्दवि हि
भ्रतएतद्व्यापारेतदितितेषांविषयाणांस्वतिसंवलयध्यानादिनाभावाविषयाइंद्रियैरेवदत्ता यदितेषामेवोपभोगाय नतीयन्ते तदालेनस्तैर्यस्याच्छंदचारित्वात् उक्तं हि सर्वंभगवता
मिथ्याचारः सउच्यतइति अतोवाक्यार्थः यः स्वाशोयायंस्विन्द्रियपवर्गवासामोति तेनेंद्रियकोतुकनिवृत्तिमात्रफलनयैवभोगाय योपपन्नतमाः सेव्याइति यज्ञेति आवश्यकत्वं
तावत्स्वासनमहितापातानोगान्वेष्यतिस्वावांतरव्यापारमात्रतयातएवतस्यफलत्वाभावांतनयात्रयेंद्रियात्मकदेवगणं तर्पणलक्षणं यज्ञादवेषितमनःसारस्वात्मस्थि
त्यानेरलक्षणविदधेयेषंतितज्ञामूलाभवंति तदुक्तं योपायनयानुविषयभोगंवांछन्तितेसर्वकिल्बिषैः शुभाशुभैर्मुच्यन्तेयेतात्मकारणादिति आविद्यावशास्वस्वलमेवविषयभो

गी·टी·
२
3

॰परत्वेनमन्वानात्मार्थमिदं वयं कर्मेति कुर्वन्ते तएवाऽहंप्रभावमंलभन्ते अज्ञानादिति कर्मेति अज्ञानात् अविभागभोग्यस्वभावात् कथं विद्याया विद्याप्रकृतिकालाद्यनेकापरपर्या
यात् भूतानि विचित्राणि भवन्ति तच्चान्तर्पर्जन्यात् अविच्छिन्नसंविन्स्वभावादात्मनः भोक्तृत्वेनात्मलाभवाञ्छायोग्यतायाः सच पर्जन्यो भोक्ता यज्ञात् भोगक्रियायत्नात् भोक्तृ
त्वस्य भोगक्रियाच कर्मणः क्रियाशक्तिस्वातंत्र्यबलात् तच्चस्वातन्त्र्यमविच्छिन्नमप्यनव। च्छिन्नानन्तात्मतत्त्वसमुच्छलनमहेश्वरभावपरमात्मप्रत्तं संस्पर्शवशा
त् उच्छलदच्छानाच्छादितैश्वर्यं ब्रह्म अतएव सूक्ष्मतोशेषेषु यत्तरंगात्मसंविन्मात्रात् इत्येवंस्वस्थितोयं यज्ञः ऽहंकारवाद्यत् ततोक्षरात्तत्तथात्तद्य
वर्गमहत्रयन्त्राच्च वरकारमात्रस्य चतुर्णां विद्याविद्योल्लासात्तरंगं ब्रह्म तत्र एवप्रतिष्ठितम् अयेत्तन्नाचक्षीर्यत्वादितक्रमेणाभूत कारणं अन्नं च हविः इत्यारे
णोपर्जन्यात् सोप्यग्नौ प्रास्ताहुतिरादित्यमेति ततो वृष्टिर्यज्ञात् यज्ञः क्रियातः सा ज्ञानपूर्विका ज्ञानमतस्त्वादिति अपरे त्वत्रमद्यमानं विषयपंचकमाश्रि
त्य भूतानीन्द्रियाणि देवतयात्मनः स्फुरितरूपाः अतआत्मैव विषयभोगेनपोष्यते अतश्च सर्वगतं ब्रह्म कर्मणि प्रतिष्ठितं तत्प्रत्याहारस्य एवमिति यस्त्वेवं
नांगीकुरोतिसपापमयः यतइन्द्रियेष्वेवरमते नात्मनि यश्चात्मेति नैवेति तस्मादिति कर्मणोवृत्ति यद्यदिति नमेइति यद्वीति उक्तीदेवरिति सकारइति
आत्मरतेस्तु कर्म इन्द्रियव्यापारतयैव कुर्वतः करणाकरणेषु समताः अतएवतासो सूतेषु किंचिदात्मप्रयोजनमपेक्ष्यानियतात् अहंकरोति अपि
करणीयमिदमित्येतावता तदकुर्वतामपि सिद्धौजनकाद्योहसोनाः प्राप्तप्राप्तणीयस्यापरिसरणोमनसो पि कर्मप्रवृत्तो लोकानुग्रहः प्रयोजनमित्यत्रश्लोक
गवानात्मानमेवदृष्टान्तीकरोति तस्मादसक्तएव करणीयं कर्म कुर्यात् किंचविदितवेद्यः कर्मचेत्त्यजेत् तल्लोकानाडुवेदपक्षेपसिद्धपदार्थोशिथिलितास्या
त्तत्तेनासमाहितलक्षणाजायते यतः कर्मवासनाचनभोक्तृप्राक्तुचन्नित्तानयागैचनाभ्यथितं अथच शिथिलीभवन्नियतस्तेनसंसक्ताननुहृताः श्रोतरुद्रेमेदने
तिगत्वातृतेषांपरमोयमनर्थइत्यत उपायमेवपेयन्मेवांतदारू नबुद्धीति स्वयंचैवंबुध्यमानः कर्माणि कुर्वीत न च लोकानां बुद्धिभेदात् अज्ञाना
मिप्रकृतदन्तत्वं दर्शयति प्रकृतेरिति प्रकृतिसंबन्धिभिर्गुणैः सत्वाद्यैः क्रियमाणानि कर्माणि क्रियन्ते मूढस्त्वहंकर्तेत्यध्यस्य पिष्टेवात्मानं बध्नाति गुणकर्मविभागतत्त्ववित्तु प्रकृतिः
करोतिममकिमायातमित्यात्मानं मोदयति कर्मसंगिनामित्यज्ञक्तकर्मसंगित्वं दर्शयति प्रकृतेर्गुणेति प्रकृतिसंबन्धिभिर्गुणैः कृतेषु कर्मसु मूढाः सज्जन्ते सत्वादि
गुणमात्रात्मात् तस्मात्युक्तः सन्नुक्तेन कर्माणीत्युक्तं तत्र कथमिति स्फुटयति मयीति मयि सर्वाणि कर्माणि नाहं कर्त्तेति संन्यस्य स्वतंत्रः परमेश्वर एव सर्वकर्तानाहं
कश्चिदितिनिश्चित्य लोकानुग्रहं चिकीर्षुर्लोकाचारं अध्यात्मकमनुतिष्ठ येमेइति येत्वेतदिति एतन्मन्मतमाश्रित्य यः कश्चित्त्विहितं करोति तन्नसनबंधक ए
तास्मिंस्तु तानेयेनश्यन्ति तत्त्वेविनष्टाः अविरतजन्ममरणादिभयभावितत्वात् सदृशमिति योपिचतानीनतस्ववत्तारेभोजनादौ विपर्यासः कश्चि
देपितत्र पिमन्वायुचितमेवचेष्टते एतमेवजानन् अतोभूतानामपि विद्यादीनां प्रकृतौ विलयः आत्मा चाकर्त्तानिम्मस्तु इति कस्य जन्मादिनिग्रहः कथं न हि
ष॰ वश्यइत्याह इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे इति श्रेयान्स्वधर्म इति संसारी च प्रतिविषयेरागद्वेषचग्रहलाति यतः कर्माण्यात्मकर्तृकाण्येवविमूढतयाभिमन्यते इति समसपिभो
जनादिव्यवहारं कुर्वतो ज्ञानिसंसारिणोरस्याय विशेषः अयंनः सिद्धान्तः सर्वथासक्तसंगस्य स्वधर्मचारिणो नास्तिकश्चित्तु णपापात्मकोबन्धः स्वधर्मादिदद्या
दनपायीसरसनिगूढएवनतेनकश्चिदपिरिक्तोजेतन्जायतइत्याजयः अथकेनेति पापंपापतयाविदन्नपिजनः कथंतद्भवृत्तइति प्रश्नः अस्यायमाशयः तदा
नेऽयमाशयः स्वधर्मंयदिस्वहृदयानपायितया स्यात्कथंतद्धर्माचरणमेवेति कोयत्वयधर्मानामयेननरिक्तो जातरिप्सुकं भवति अत्रोत्तरं सत्यपि
धर्मेहृदिस्थेआगन्तुकावरणकृतोयदिस्तावानतद्भावकतेश्च्याशयेनश्रीभगवानुवाच कामएषेति काभ्यामपनह्वानाभ्यामनयोरन्यान्वेषमां
स्वयोत्त एतौचकामक्रोधाविनाभाविनावित्यन्वयविनाभावेनवर्तेतेइत्येकरूपतयैवव्याचष्टे एषच सहजस्य सुखस्याशनो ग्रासकारकः महतःपापस्य हेतुत्वाच्च क्रोधर
वृत्रापहारीत्वं च वैरिणमात्तोजानीयात् नत्वयोपथयपचार्यतेतत्तानस्वरूपं चवक्तुहार्दमुखकं भवेदित्यभिप्रायेण भवत्येषइति अस्य चात्यन्तोकिंकारणंवृधने च कोहेतुः॥
स्वरूपंचास्यकीदृक्उत्पन्नोदृढीभूतस्त्वकिमाचरतिकिंकरोतीतिप्रश्नः अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच एषसत्वमिति एषतात्सूक्ष्मः उत्पत्तिसमयेअलत्वइंद्रियेषु एवंच वर्त्तमानः
सर्वंतत्त्वचित्तुमिवोत्पद्यते कन्तलदुःखमोहमयः तममत्वात् अतएवमोहयत् कामेति संभःकुलाद्यभिमानः ततकृतोयोहर्षो हमीदृशाइति अतएवचगर्वो हृ
र्धते अभिमानस्वभावः करवुद्धिप्रकारेणचजायते इति त्रयः प्रश्नाः परिहृताः सएषइति छिद्राणीत्रैवपतेत्तस्मान्नापि छिद्रेणात्मेहलोकपरलोकौनाशयया

२

मन सा विज्ञाने २५

मीतितयाचमोत धर्मेषु यत्क्रोधनो भजते यद्ददाति यद्दानपस्तप्यते यज्जुहोति वैवस्वतस्य तत्सर्वं मोघं मोघं भवंति हि क्रोधनस्येति रजसः प्रवृत्तस्य तमोरूपत्वात् पापैः दुष्पूरं तत्रापि दुरुपपत्तरीत्वमकार्य
कारत्वं तु गुरुत्वाच्च स्वरूपतश्च त्वं चोक्तं अथ मित्यात्माकामरूपं [illegible] यं यत्र स्मरति अनलेन च अग्निः नैव पूरयितुमशक्येन दुःखहेतुदुष्पूराहकांतात् अस्य निवारणोपायमाह इंद्रियाणीति
तस्मादिति अहो विद्धि येषु संस्मृति वर्तिय पापं चक्षुषा शत्रुर्दृष्ट इंद्रियप्रदेश एवं क्रोधमात्मनो जनयति ततो मनसि संकल्पे ततो बुद्धौ निश्चये एवं त्वारेण मोहं यन्नपन् ज्ञानं नाशयति तस्मादिहादिंद्रि
यादि नियमयेत् क्रोधादिकामिंद्रियेषु प्रथमं नगृहाणी यात् ज्ञानं प्रत्यविज्ञानं च भगवन्मयी क्रिया नाशयति (तस्मात्त्वमिंद्रियाणि नियमयेत् क्रोधादिकामिंद्रियेषु प्रथमं नगृहाणी
यात् ज्ञानं [illegible] विज्ञानं च भगवन्मयीं क्रिया नाशयति हि यत ततः अतः यावत्क्रोधं त्यज अथवा ज्ञाने मे बुध्या च ना [illegible] संवारणं केवेति क्रियाविशेषणमिंद्रियेषु त्पन्नसंकल्पान नगृह्णीयात्
संकल्पितं वान निश्चिनुयादिति तात्पर्यम् अत्र युक्तिः श्लोकद्वयेन इंद्रियाणि शत्रुलक्षणद्विषयाद्स्पानि नेभ्यः [illegible] तस्मादपि बुद्धेर्व्यतिरेकः बुद्धेरपि यस्त्वान्यस्वभाव सं स आत्मा
एवमिंद्रियान्यन्तो नेकयं मन न सो बुद्धेरात्मनो वा लाभ इति पपालोक [illegible] रहस्यविहां लयमाशयः बुद्धेर्यः परतत्र वर्तते परोहंकारः सर्वमहमित्यभेदान्मासस्वलु परमो भेदः अतएव च परिपू
र्णस्य संतोषानाभावान् क्रोधोदय [illegible] परमतं कारं परमेश्वरं हस विदात्मकं [illegible] क्रोधाविधात्मानं शत्रुं [illegible] शिवम् अपात्रसंग्रहः धनानि हाराणे हं च यो न्यते नानुगत [illegible] किं नाम मनस्य कुर्वीत क्रोधाधाविहविभ्रमाः इत्याचार्या
भिनव गुप्तविरचिते भगवद्गीतार्थसंग्रहे तृतीयोध्यायः श्रीभगवानुवाच इमं विवस्वते इत्यादि एतच्चोक्तरूपं परस्पराप्राप्तमपि अथ [illegible] मित्यनेन भागवानस्य दुर्लभ [illegible] गोरवं च प्रदर्शयति भक्तोसि मे सखा चेति तं भक्तो सत्परम
सताच [illegible] नाचा च यउच्यते तेन यथाभिज्ञा टने भित्ताणं प्राधान्यं भगवान यमेप्राधान्ये एवं च भक्तिरत्र गुरुप्रतिधान [illegible] तमपीति नाम्यर्थार्थाः अर्जुनो भगवतस्वरूपं जानन्नपि लोके स्तुतीकर्तुं [illegible] अपरमिति तदेतन्माणं
स्वजाम्यहमिति श्रीभगवन्किल पूर्णं बाहुरूपता [illegible] रीरसंपर्कमात्ररहितो [illegible] कारित्वात्कारूणि [illegible] तयात्मांशं सृजति आत्मानं पूर्णं षाड्गुण्यरूप ओदप कारकत्वेन प्रधानभूतो यत्र तदात्मांशशरीरं गृह्णाती स्पर्शः अत
एवास्य जन्मदिव्यं मतम् आत्मा यथा योगमूर्तीय [illegible] तथा आरब्धं न कर्मभिः कर्मापि दिव्यं फलदाना सामर्थ्यात् [illegible] एवमेतत्तत्त्वेन आत्मान्यवमेव मन्यते सो न पुनर्भगवद्वासुदेवतत्त्वज्ञानान्वीतरागेति
तथाचैवं विदितः मन्मयत्वात् [illegible] तात्क्रोधादिरहितान निष्फलं कर्म करणीयं कुर्वाणो एव हेवो मत्स्वरूपः भावाः यतः [illegible] नामिति कांतत इति ययथैव बुद्ध्या मामाश्रयन्ते तात्तिततहं स्वरूपं गृहीत्वा
नतुगृह्णामीत्येवमेवं महीयं मार्गं मन्मयाः सर्व एवानुवर्तते नहि ज्योतिष्टोमादिरन्यमार्गः महीयेव सा तत्र [illegible] नन्ते हि चानुवर्णमयाः स्वगुणकर्मविभागशश्वत् अन्यस्त्वाह [illegible] यथा अति
त्रैवोऽशीनं गृह्णंति गृह्णीयुरित्यर्थः एवमितायनुवर्तते रत्निति मानुषे एव लोके भोगापवर्गलाभ ताणा सिद्धिः नान्यत्रेति न मां कर्माणीति मम किल कर्ममाकाशकल्पस्य कर्माभिलेपः आकाश प्राप्ति
मत्त्वकाननवाराच [illegible] नाति लेपः आकाशस्याति मत्त्वकामना भावादि मनेन ज्ञानप्रकारेण योध्यगवंतवाश्रयते सर्वत्र सर्वदा आनंदघन परमेश्वरमेवनवा ह देवा परमपि किंचिदिति नीत्वा वि
मृशाति तस्य किं कर्मभिर्वंधः तस्मादनया बुद्ध्या पवित्रीकृतस्त्वमपि कर्माणि अवश्यकार्तव्यानि कुरु अथोच्यते कारणदेव सिद्धिरिति तन्नयतः किं कर्म स्यादिह चासौ कर्मणो विभागे तु ष्पारिखानः तथा च क
र्मस्य विमध्ये दुष्कर्मापि अग्निषोमवत्पशुवंधः विरुद्धे पिच कर्माणि शुभमशुभमिति कर्मत्पाहि हिंसा प्राणिवधे प्रज्ञोपनायाभावः अकारणेपि च शुभाशुभं कर्मणामवश्यं भावित्वान् तथा ज्ञानमंतरेण ॥
ण दुष्परिहरत्वात् अतः कुशलैर्विगहनत्वात्कर्मनज्ञायते केनेन शुभकर्मणा शुभमस्माकं भविष्यति अनेन च कर्मणामनारंभेन मोहानभविष्यतीति तस्माद्दुर्ज्ञानात् [illegible] मा विज्ञानवद्भिरेवावस्यं
सकलशुभाशुभकर्मन्धनतोषसमर्थः शरणत्वेनान्वेष्य इति भगवतोभिप्रायः तमेवबोधयितुमाह कर्मण्यकर्मेति कर्मणीति आत्मीये सुकर्मसु यः अकर्ताकत्वादकर्मवावंपश्यति
प्रसांत तयाकर्मसु च परकृते षु आत्मकृतत्वं जानाति परिपूर्णोहितस्वरूपत्वेन स एव सर्वस्य मन्ये बुद्धिमान् कात्स्न्येनसाकल्येनासौ कर्मणां फले होय तानि तु संदृतहशायां प्रशांतत्वे
तु कृत्स्नानि कर्माणि कृतानि भवन्ति अतः सर्वमेव करोति न किंचिद्वा करोतीत्युपनिषन्नयः सेति अतएव कर्मसु काम्यमानेषु फलेषु संकल्पाविहाय क्रियमाणानि कर्माणि क्वचित
कल्पितिव्यमात्मस्वरूपे ज्ञानानामावनुप्रविश्य दह्यंते त्यक्त्वेति निराशीरिति आभिजनतोपि शरीरोपयोगि शरीरयात्रामात्रपारात्मकं कर्म शरीरं यन्नभो बुद्ध्याभ्यां न तथा तु रंतुतिनं यद
च्छेतिकर्मकर्त्रीरिद्धयोगः स्वयमेव वध्यात्मानं वध्नातिफलवासना कालुष्यमुपादानः अन्यथाजडानां कर्मणां बंधनेत्वात्तत्र्येन तथ हृदयंगमं मे यत्तायेति जाताकेकवत्
नेयस्तावक्रमाणालतरणयसायेतु तत्तत्स्वरूपसामान्यं तावत् हतत्वापि चानितित्रत्नमणयैणं ततएव प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैवानुप्रवेशानं तस्मात् समं तं विद्यात्मकं यदि ततः
विलाद्भुलायाय परमवोधेप्रशांत [illegible] बालणाद्येन कचित्कर्मणा कृतं नेद्धे स्वाभि हृद्धये समपितमिती इदं ब्रह्मकर्मैव समाधियेत्स्य योगिनः सोन ब्रह्मैव गंतव्यम्
तेषां नान्यदपि किंचिदन्याभावात् यदि वा तेदर्थेनयदर्थितं पादवस्तं बंधः यत्र खलु ब्रह्मकर्म येणायजमानेन ब्रह्माग्नौ ब्रह्महविर्हुतं ब्रह्मणा ब्रह्मभा
वेदेवतो हि देशो नायणाघ्न स्यत देवं भनेय ब्रह्मकर्म तद्व्यासमाधि राणमस्य तपलाभो पायतान् तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना नान्यत्फलमवाप्यते आपितु ब्रह्मैवेति येषु
येति निर्वाहितं मिदस्य इपीकृतमपात्मकयतस्वभाव इति तादृशफलभाग [illegible] नारत्तु [illegible] परिमितय [illegible] हृदात्म [illegible] यतस्माद् एव वेदिनः [illegible] यांपरि
मितफललवालस्य दभागिनो मवेयुरिति तात्पर्यं इत्यानेन श्लोकेन वक्ष्यमाणोश्लोकैः परमेश्वरमपयनित [illegible] इष्टा समाभिमित तु छिमिरपियथा वाद्रियथा गुवा

मार्थं च विद्वानं गुरुसंप्रदायमंतरेण नैतन्नाम सिचित्रमिव चिरामुपरोहतीति नव यमुयालेमनीयाः अत्र तत्त्वविषये नेकः शागनोचसगमाद्यौ नो क्रियायाश्च ब्रह्मविशेषणतामि
त्येके श्रीकंठ[illegible]तदुपेक्ष्यमेव तेषां रहस्यसंप्रदायक्रमे दुःसत्वात् देवमेवेति अग्न्यादीनीति सर्वाणीति इत्यादि अपरे देवानि क्रीडास्थीलानी द्रियाणामाश्रित्य यः स्थितो यज्ञो निजनि
ज विषयग्रहणाल्लक्षणमेव परितउपासते आस्तां हि[illegible]त्वात् मात्मनीते अतएव नैयोगिनः सर्वीवस्यालक्ष ततमेव योगयुक्तत्वात् नित्ययोगेस्थितायामन यीयः एवमेव इति
यग्रहणाल्लक्षणं कंयते नैव तेने वलंत्वतो नाऽपरे एरयितुमशक्यो ब्रह्माग्नौ जुह्वतीति केचित् व्याख्यांतं अनेन तु यो वीचयाविदङ्गा यो र्याहृ दिस्थितमसौ प्रकाशयामः के विद्वांसः
क्राः सेतोदेवनामाप्येन्द्रादिदेवतोद्देशेन यागद्रव्यम यंयस्यमुपाचरति तेन क्रियमाणमेव यज्ञं कर्त्तव्यमिदमित्येतु ज्ञानफलानपेक्षत्वात् इत्यादि ब्रह्माग्नावपर्यंत्यनीति इवायं
ताश्रपिपयं ब्रह्मयानि ययोदयते सर्वे येनेयज्ञविदइति श्रुतिरपि यज्ञेनयज्ञमयजन्त देवाः अन्ये तु संयमाग्निष्विन्द्रियाणीति संयममेवानलस्य येऽग्न यो भावभावना
तृप्ताश्रमिलाषश्रोत्रादीनि विस्फुलिङ्गानीति इन्द्रियाण्यपर्यंति अन्ये तु तपोयज्ञाः इतरे ज्ञानदीप्ति फलदाहके सुइन्द्रियाणि विषयानपर्यंति भेदवासनाविरासाये
व भोगानमिलषन्तीत्यपि बलमध्ये व्य लघ्वप्रकियायामुक्के नभोगप्रवृत्तिरित्यपि भाक्तत्वाद्वि भाव्यते एषएव हि भोगोयमादामनोह भोगप्रयोरिति स्वदेपि भोगे
व भोग्यभावेन सदा सर्वदेसे स्थितइति तेवसर्वाणीन्द्रियाणीयाता न्यात्मसंयममनोमनसः संयमहेतो योगनामेकाग्रवत्त्वं सम्यज्ज्ञान परिदीपिते स्थितवो निवेशयन्ति गृह्यमा
णविषयसंकल्पमारयातदेकाग्रतये वलय तिष्ठ ता त्वामापरयानुष्ठायहृतीनितामयंयम् उक्तां शिवे उपनिषदि भावेनाकै निरुद्धाचेत्थमेवभावान्तरं व्रजेत् तत्संगतमेव्यभावेन विकासया
तिभावनेति एवं योगयज्ञाव्याख्याताः एवं द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञाश्चोक्तलक्षणाः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चेतेषु गिलत्वाते अपानिजुह्वतीप्रा दिना प्राणस्वध्यमं तेष्वव एवादिमात्रा लयस्य
मदाने ग्लपयते स्वान्तरंतः प्रवेशात् निजह्वतीतिपिंडस्थैर्यात्मास्वाध्यायः शिक्षामनाचनयानयग्रहणाय केचित्रयतायानुदयमानेनसंवेष्टनदेवाकारेणापवर्गदानात्मना
चशायनवायनप्रवेशन प्रयोजनरूपेस्वाध्यायज्ञानेस्वपरानन्दमयेप्रतिष्ठितमनसो नपरव्रहरूकः एषमहृत्रः त्वमेरेतकः अपमेनरहिविषयभोगात्तर्ई वीकरणे द्वितीये नमहाविदेह
धारणकेमादिविषयग्रहणाय विस्मरणाध्यते अतश्च स्वाध्यायज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञा एतपरोक्ष्यापारपरिशील नावश्यपरिगृहीतस्वात्मपि ध्यानमनोरथादेः अपेनेगती निरुद्धा
णारविषयभोगात्मकै नियमप्राणानस्कलविगतहत्पद्माप्राणएवपरानिरीनन्दोल्लासिषपवत्रि ॐ भक प्रशान्तस्य सर्व चेति इत्यमहात्म्यं तिज्ञानयसोतेयहसन्तःस्वरस्तिमेवदंः
स्थपितकल्मषः सम्नृतो मूलित भेदवासनामयमसामोरुपयेनशिष्टमाकृतं यज्ञाद्य निजकरणार्पणरूपाद्वशिष्टं स्वात्मादिश्रान्तिरूपेपरानन्दनिरानन्दात्मकमस्तनु
पतंजानारिति यथोक्तं संपूजने ब्रह्मतये तितदुपरमामे रहस्यस्फुटप्रकटनदोत्तालनायाः अत्र वक्तसोरहस्य स्वरसोन्तः मलीनीहत्तो लिनिदिदतस्थमक्तिसेवाप्रसादितगुरुच
रणपाप्तसंप्रदायमतेषां समीकृतपातः नांचर्दर्णविषयम्नायोक्तादुहेतनाष्पतिपद्यते अत्रत्याख्यातारो टीकाकारैः प्रदर्शिता निमायामद्रूपादनिरुक्ता निवस्यायमेवस वेतसः सम्प्रथा
यंतामितिकिमन्येन हेतुना व्याख्यातृवचनहृत्पत्तिनोदेनतदुपक्रान्तमेवोपगम्यते सर्वपते यताब्रह्माण्यमुद्विदारेउपायत्वेन दापिता सेनयुकर्मणामनागमोस्ति एवं ज्ञातावामपि चतना
श्रोतमेषासि यथानिमादि अत्रद्यं विशेषः इत्ययज्ञोक्तवला ज्ञानदीपितोयतः श्रेष्ठः केवलनाचमयदासूचिताघतः सर्वकर्मज्ञाने निष्टा मेति तद्धिहीति अत्रायंभावः येप्रसिद्धा
ज्ञानिनः स्वदर्शिनः परमार्थदर्शनशीलाः प्रणिपातप्रसादितरूपदेक्ष्यन्ति कथंचिदकोपि तत्त्वदर्शावदितास्यन्तिकाकनालीयव्यायेनतुएणदारन्याये न वा यद्वि वादास्यति चनमेष्वा
हितवतानिनाहतेनहत्यतानास्याते शहे त दविणाविषयचित्रोयमनमनस्कताभायात् नैसर्गिकसापरमकोर्टेगतत्वात् अप्रयाजनद्दुर्लभो यं तानमार्गः तत्तु नतिदर्शनाने इति जानीहि
इदन जनार्जन विषये ज्ञानदुर्लभतासतभते भगवानाह नहीदृशीति तदुनस्तजीवमानयागस्त्वदीयः सर्वोच्च महाघोपि प्रत्नेन हरंज्ञानवदानामनलभपेत ति ज्ञानमलभत्वकथनं विदो
तिलोद्विमञ्जाता गसोत्वभावपाति: उपसंदृतोतमात्रायमेकमेत्यादिचतर्थापार्यामनासुवजितादुशेगंथ्य हपादिनिलेथा इरतितिविपश्चेश्यमतिपर्मेनथाप्युभातितिवदे
अन्यदीयव्याख्यानं नमनहृदयमनोरंजनमिति व्याख्येयपरिशान्त्वादितन्नाभिप्रायज्ञ तत्त्वं तानप्रतिपातेनमया परिपश्यनोरस्या ताकै विनकादिभि: सेवया अध्यासेनज्ञानीहि यत् एव
वश्यत्वतत्त्वतानिनीतिज्ञापदसंवित्तिविषयातुगृहीतार्थादिपतिशेषास्त्वं गुरुप्रसभीपे देसंतिष्ठा पविष्ठति तदा हि तेन ज्ञानमेवदर्शयंतीति तत्त्वदर्शिनः उक्तं हि योगएवयोगस्योपायः
स्रतं भरा तत्र प्रज्ञेति अन्ये ज्ञानिनः शुरु भारती व्याख्यायमाने भगवान्स्वयमुपदिष्टवांस्तद सत्यमित्युक्तं स्यात् एवमभिधाने च प्रयोजनं मन्ये ऐलोकाः प्रणिपातादिना ज्ञानिभ्यो ज्ञानं गृहीत्वेषुः
तत्त्वाकार्यंविविदितिसम यत्र निपादनमात्मनिमयि मनत्व रूपतांप्राप्ते आत्मनीतिसामानाधिकरण्यं अयोग्यहः पादसरणे आत्मनईश्वरस्यादिसाम्येकोपि विशेषकः अत्र सामेवि कल्पनावर्षा

श्रीभगवानुवाच अनाश्रित इति यं संन्यासमिति एवं श्लोकेनाध्यायगतेन समाधिनेत्यर्थः श्लोकद्वयेन निगद्यते कार्यं स्वजा
मादिविहितं संन्यासीति योगीति पर्यायावेतौ अत एवाह यं संन्यासमिति नन्वायोगमन्तरेण संन्यासो नोपपद्यते एवं संकल्पसंन्या
संविनायोगो न युज्यते न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो न निरग्निरित्यादिना अयमर्थो ध्वन्यते निरग्निश्च न भवति निष्क्रियश्च न भवति अयं सं
न्यासीति इत्युक्तम् यद्यप्यहिंसासत्यास्तेयमिति श्रुत्या च केवलस्य निष्क्रियस्य संन्यासित्वेनोपपद्यते इत्युक्तं तथापि आरुरुक्षोरि
ति मुनेर्ज्ञानवतः कर्म कारणीयकारकं प्रापकं ग्रामः प्रापकमात्रं परमः कारणमत्र लक्षणोपपदार्थः प्रकाश्यते यदा हीति इन्द्रिया
र्थाविषयाः तदर्थानि च कर्माणि विषयार्जनादीनि अस्य च बन्धावबोधमेवावधेयमित्याह उद्धरेदिति अत्र नान्यः उपायः अपि
त्वात्मैव मन एवेत्यर्थः जितं हि मनो मित्रं घोरतरसंसारोद्धरणं करोति अजितं त्वजीवनिरयपातनाच्छत्रुत्वेन कुरुते तत्र जितमनसः देह
ए जितात्मन इति प्रशान्तो निरहंकारः परो ह्यात्मनि शीतोष्णादिषु च अभेदधीः रागद्वेषाज्ञानमध्ये तान् भूमिः विविधज्ञानेयत्र ते
ज्ञानं प्राप्नुयादिति कर्म सुहृदिति यस्मात्कारणमेव प्रेम नेहदयं मित्रत्वमेषां अरित्वं परस्य उदासीनपक्षः परान्हितः मध्यस्थः के
नचिद्द्वेषो न मित्रं केनचित् द्वेष्यो द्वेषार्हः द्वेष्टुमशक्यो द्वेष्यः बन्धुर्यस्मादिति संबन्धेन पतेषु सर्वेषु समधीः एवं साधुषु पापेषु च स
च विशिष्यते क्रमात्क्रमं संसारात्तरति इहैव तैरिति इहैव समस्थितशरीरसंबन्धे सर्गो जितः साम्यावस्थितत्वात् संसार
स्य दावबन्धकत्वे जीवन्मुक्तिरेषां साम्ये स्थिते प्रतिष्ठिताः साम्यं च ब्रह्म नन्वजितात्मनः इत्युक्तं तत्कथं तज्जयः इत्याशङ्क्य आरुरुक्षोः
कश्चिदुपायः कायसमह्नारकः चित्तसंयम उपदिश्यते योगी इत्यादि अधिगच्छति रहसि स्थितं आत्मानं च चित्तं च युञ्जीत एकाग्रीकुर्या
त् सततमिति न परिमितं कालं पक्षाकिलादिषु सत्स्व पतत्कल्पतो नान्यथा आसनस्थैर्यात्कालस्थैर्यं चित्तक्रियाः संकल्पा
त्मानः अन्याश्चेन्द्रियक्रियाः येन यता नियमं नीताः पारयन्त्वेन नासिकाग्रस्यावलोकने दिशामनवलोकनं सततं यथाशक्त्या
सीत एवमात्मानं युञ्जतः समाधदतः शान्तिर्जायते यस्याः संस्थापर्यन्तकाष्ठा मन्मुक्तिः योगोऽस्तीति आहारादिष्वाहिमाणेषु
विषयेषु विस्तारः उपयोगाय प्रवृत्तिः तस्याश्च युक्तता नासक्तिः नात्यन्तपरिवर्जनम् एवं सर्वत्र स्वेष्टाशिष्टं जागरतः स्मादि
मतेः प्रमाणत्वादेव तत् एवमन्यत्रापि अस्य च योगश्चिविक्त आत्मन्येव नियतमना न किंचिदपि स्पृहयते यथा दीप इति यथा दीपो
न चलति एवं योगी चलनमस्य विषयादीनामर्जनादयः प्रयासाः इदानीं तस्य स्वस्वभावस्य ब्रह्मणो वकुं नयविशेषणद्वारेण स्व
रूपं निरूप्यते तीर्थान्तरपरिकल्पितेभ्यो रूपेभ्यो व्यतिरेकः यत्रोपरमते इत्यादिना यत्र मनो निरुद्धं उपरमते स्वयमेवेति आत्मनि
कं विषयकृतकालुष्याभावात् स्वविषयं वेत्ति अपरो लाभः धनदारपुत्रादीनां च सन्निधो गलद्गुरुयोगः अपरत्र सर्वधीः निवर्तेत
चेति वस्तुस्वभावोऽयमित्यर्थः विचाल्यते विशेषेण न चाल्यते अपि वसंस्कारमात्रेणैवाक्षयमप्लवनमात्रमेव चलनं वक्षणादिवत् न तु
महता यो विनष्टो बलात् किमयाप्रतिपत्तव्यमित्यादि दुःखसंयोगस्य वियोगो यतः स च निश्चयेन आलिकताजमितया श्रद्धया सर्वथा यातः।

ग्रोभ्यसनीयः अनिर्विण्णचेतसा योगो दृढतरं संसारदुःखवत्कलं प्रतीति निर्विण्णं वा चेतो यस्य कामनाशोपायत्यागे उपायः संकल्पत्यागः तस्मात् संक-
ल्पत्यादि चिंतयेदित्यंत मनसैव व्यापारोऽपरमेणेति गृहीत्वा क्रमात् क्रममभिलाषशून्यत्वं प्रतनूकृत्य किंचिदपि विषयाणां त्यागग्रहणा-
दिकं न चिंतयेत् यथात्मैवाख्याते किंचिदपि न चिंतयेदिति तत्र सत्यं न रुचितं सत्त्वोद्रेकमार्गात् न च विषयस्वरूपममात्रमेव प्राप्य-
मित्युच्यते यतो यत इत्यादि श्लोकेनेत्यपेत यतो यतो श्लोको निवर्तते तन्निवर्तनममंतमेवात्मनि शमयेत् अन्यथा अप्रतिहतं चित्तं
न शीघ्रविषयानेवालंबते तत्रात्मनि शांतचित्तयोगिनं कर्मभूतं कर्तृभूतं स्वरूपेति अनेनैव क्रमेण योगिनां सुखेन ब्रह्मावाप्तिः न
तु कष्टयोगादिनाऽइति तात्पर्यं सर्वभूतस्थमिति सर्वेषु भूतेषु आत्मानं ग्राहकतयानुप्रविष्टं भावयेत् आत्मनि च ग्राह्यतया ग्रा-
हकेण सर्वाणि भूतान्येकीकुर्यात् अतश्च समदर्शनं तज्जायते योगश्च इति संक्षेपार्थः विस्तरस्तु भेदवादविचारणादिप्रकरणे द्रष्ट-
व्यस्तत्र विवरणे च मयैव निर्णीत इति तत एवावधार्यः एष एवार्थः स्पष्टीक्रियते यो मां पश्यतीत्यादिना यो मां पश्यतीति मामिति त्वदंरूपम-
नन्याश्रेयस्य प्रकाशनमनन्यविमर्शमयं प्रकाशविमर्शप्रकाशं सर्वत्र सर्वोपश्लेषेण यः पश्यति नीलमिति हि प्रकाशमानेन नीलप्रकाश-
नेऽति इयदंप्रकाशऽइति प्रकाश एव प्रकाशनो भवति प्रकाशे च सर्वत्र यः पश्यति न प्रकाशस्य देशे काले स्वरूपे वा विच्छेदात्मा व्यवच्छे-
दोऽस्तीति मयीमात्मसंवेदनप्रकाशे च तदविनिर्भक्तं सर्वं प्रकाशतां भवतीति तथा नीलादिकमात्मप्रकाशाभिन्नो रूपं च कास्तीति यप-
श्यतित्वात् अहमिति प्रकाशेन प्रणश्यति न चाहं नाविकारमेव प्रकाशस्य नाशो भवति अहं च तस्य विश्वेश्वरस्य एवमात्मानमप्रणश्यामि न ष्ठादितो भवामि तथा सो-
ऽपि च इदं मम एतिष्ठ अप्रकाशात्मनः परमेश्वररूपं न प्रणश्यति आश्लिष्टादितो न भवति तत्र परमेश्वर एव भातीत्यनेनैवात्मना श्लिष्टादिते स्वभावावभासेन निर्भास-
ते वस्तुस्वरूपगात्मतया विश्वरूपं ईश्वरमेवात्मानं मन्यते परमेश्वरश्च तत्र संपूर्णतयैव चकास्ति येन परमेश्वरो न प्रसीदतीति अवस्थितेन सर्वभूतस्थं परमात्मरूपे-
ण आत्मा प्रकाशस्तिष्ठतीति विशेषेण शिवसामान्यं सर्वाणि भूतान्यात्मन्येव तिष्ठन्ति धर्माऽइव धर्मिणि इमे वं सर्वसत्वेन ब्रह्म सुखेन समताभासिकरूपकत्वा-
नि मतत्वाद्येन विश्वं नवाद्यो नास्ति वै चित्रं वै चित्र्येऽपि वस्तुभेदः अवेशवैचित्र्यादधिकः तेन मयीति सर्वत्र स्वात्मरूपक्रमः वासुदेवः सर्वमिति मयः सर्वम-
तस्य मिलितो यमह योपदेशो मंतव्यः इति श्रीमदभिनवगुप्तपादैः भेदविदारणे निर्णीतः इति तात्पर्यं यो मामित्यादिना प्रणाशोऽकार्यकारणत्वात् तथा-
हि परमात्मनः सर्वगतं रूपं यो न पश्यति तस्य परमात्मा पलायते स्वरूपप्रकटीकाराभावात् यस्तु देवरूपं जातं तज्ज्ञानेनात्मनि परमात्मनि विनिविष्टं भाति
तथा विपर्ययो न पश्यति स परमात्मस्वरूपात् प्रणष्टः तद्व्यतिरेके समनिभासनात् यस्तु सर्वगतं मां पश्यति तस्याहं न प्रणष्टः स्वरूपेणाभासनात् भावांश्च म-
यि पश्यति तत्तेषां भासनेऽपि प्रमोऽइष्टतायां शरणीयां स न प्रणष्टः परमात्मनः यस्त्वेवं ज्ञानाविष्टो भावरूपमेव प्रकटतया भगवंतं सर्वगतं विद्वान् भाव-
स्याश्रितोऽपि न लिप्यते सर्वं हि च स्फुरद् दुःखेऽत्र आत्मनस्तत्तया पश्यतीति स्वरूपमेतत्तदितं न पुनरेषोऽर्थो विधिः योऽयमित्यादि योऽयमिति पशोत्तम
मत्तवाचकाभ्यामेवं सत्स्यते श्रीभगवदभिहितानंतरोपायपरस्परयास्फुटमपि मनसा निर्दिष्टमपि अन्यमनसश्चञ्चलत्वात् हृदि वर्तते इति
परोक्तायमाणमार्गं प्रमथ्नाति हठाद्देवबलवच्चेदं दृढं दुष्प्रापार्थान् धारयितुमशक्यम् असंशयम् श्रीभगवानुवाच असंशयमित्यादिना वैरा-
ग्येण विषयोत्सुकतादि विनाश्यते अभ्यासेन मोक्षोपायः क्रमात् क्रमविषयी क्रियते इति द्वयीरुपादानम् उक्तं च तत्र भगवता भाष्यकृता उभयाधी-
नश्चित्तवृत्तिनिरोध इति असंयतात्मना आत्मनः अविरक्तस्य न किंचिद्योगप्राप्तिः वश्यात्मनेति वैराग्यवता यतमानेनेति साभ्यासेनोपाया-

राम॰

न नैकमिद्धान्तादिरूपसुविहितानसंस्थितम् अयनेनादि श्रद्धयोपेतोऽपि योगाच्चलितमानसः विचिन्तेनश्रद्धानहीयते जिनश्रद्धे हि सिद्धयोगोऽपि सर्वं निष्फलं कुरुते उ
क्तं हि यदा सम्यगपि विज्ञानं हृषितं चित्तविभ्रमात् तदेव बंधसंतेशी भूत्कुलकारशिमिवानलइति योगस्य सम्यक्सिद्धावजाता या किं लोका निक्षान्तः सम्य
क्त्वसम्पत्तिन लीनः इति नश्यतु अथवा सम्पत्सुप्रतिष्ठत्वाद्विनश्यति परलोकवाध्यायेति प्रश्नः अत्र निर्णयं श्रीभगवानुवाच पार्थ नैवेहामुत्र ना
नस्य योगभ्रष्टस्य इहलोके परत्र वा नाशोऽस्ति अत्र इहश्रद्धत्वादिति भावः किमिति तस्य लोकद्वयाविनाशः सद्धि कल्याणं भगवन्मार्गमलं तत्कृत
वान् न च तु दुर्गतिं तात गच्छति तद्विशाघनस्य विस्तारः समाः वसत्वा शाश्वतीः शुचीनामिति येषां भगवद्दर्शनसंचित्ते यदि तु नारतम्ये
नास्यापवर्गलाभ वितथम् तद्योगिकुलएवजायते अतएवाह एतद्धि दुर्लभतरमिति श्रीमतां गेहे किलावश्यमेव विज्ञासंतितं सिद्धो मोक्षात
मिकाया अवशः परतंत्र एव किलतेन हर्षाभ्यासेन बलादेव योगाभ्यासं प्रतिनीयते न चैतन्मात्रं योगजिज्ञासामात्रेणैव हि शब्दब्रह्मातिव
र्तिः मंत्रस्वाध्यायादिरूपं शब्दब्रह्म अतिवर्तते नस्वीकुरुते ततोऽजिज्ञासानंतरं यत्नवान्नभ्यासक्रमेणादेहान्तेवा हदेवत्वं प्राप्नोति न चासौ तेनैव देहे
न सिद्ध इति मंतव्यम् अपि तु अनेकजन्मानि तेन तदभ्यस्तमिति मंतव्यम् अतएव यस्मान्नास्याप्रयत्नतया भगवदुपासनानुरागित्वं योगभ्रष्ट इति निश्चे
यं योगस्य अपायासमाह तपस्विभ्यइति तपस्विभ्योऽधिकत्वे सर्वमेव सूचितं ज्ञानिभ्योऽधिकत्वं ज्ञानस्य योगफलत्वात् कर्मिभ्योऽपकर्षः स एव
कर्माणि कर्तृत्वेति न च निरीश्वरं कर्मयोगमात्रं संसिद्धिरित्युच्यते योगिनामपीति सर्वयोगिमध्ये य एवमामतः करणेनिवेश्य भक्तिश्रद्धा
तमहं शरुरुचरणसेवालब्धसंप्रदायक्रमेणामामेवभजते तमहं मतः परमेश्वरस्य माविषः इति सेव्यस्य तस्यानस्य सर्वप्राथा
मम्य कर्ममिति शिवं अत्रायं संग्रहः भगवद्भावं संस्थाप्य मानसं सर्वमेतत्प्रते फलितानां पालयःसम्यग्दृष्टिमात्रेवलोकिते आ
चार्याभिनवगुप्तविरचिते गीतार्थसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तेति ज्ञानमिति ज्ञानविज्ञाने ज्ञानं क्रियेप
वज्ञातेन किंचिदवशिष्यते सर्वस्य तस्य ज्ञानानुक्रियानिष्ठत्वात् मनुष्याणामिति मनुष्यं चलतः सर्वो न योग्यइत्यनेन दुर्लभत्वात्तेन विज्ञा
नमाह भूमिरित्यादि दयमिति अमलेनायां संसारविस्तारिणा सर्वजनपरिदृश्यमानानां सा चैकैव सती रूपकारस्थकेन भिद्यते इति एकं प्रकृत्या
देकमेव विषयमिति अहमस्य वादपूर्वकं प्रदर्शितं सैवजीवत्वं रूपत्वं प्रापरामेवनान्यस्य च सा भयरूपावेद्यवेदकात्मकप्रपंचोपरचनविधि
ना ततएव स्वात्मविमलमकुरतलकलितसकलभावभूमिः स्वस्वभावात्मिका सततमव्यभिचारिणी प्रकृतिः साहमिमनेनप्रकृतिद्वय
रूपोत्तमेभ्योऽतिरिक्तोऽपीश्वरः सर्वथा सर्वानुगतत्वेन स्थित इति सर्वयोगयोनीनि भूतानि इति प्रदर्शितं इदं जगत् भूम्यादि एत
योनीनीति उपधारय अभ्यासाहितानुभवक्रमेणात्मसमीपे कुरु मत्तः परतरमित्यादि अव्ययमिति एवं च तमेवोपपादय य
द्वहवाहं देवीभूतः सर्वस्य प्रभवः प्रलयश्च सूत्रे मणिगणा इव यथा तन्तुरनुविद्ध मणीनां रूपोपलक्षिणेन तयास्थितः एवमहं सर्वत्र अप्सु र
तिः सर्वत्रास्वाद्यमानोऽयोऽनुभवमधुरादिविभागः सामान्यः सोऽहम् एवं प्रकाशो सहजतत्त्वादिरहितः विश्वाकाशेषु शब्द इति सर्वस्यैव शब्दस्य न
भोगुणत्वादवधारणीयः केवलगगनगुणतया ध्वनिः सुयोगविभागादिसामग्रीतरस्रहितोवहितं दृदर्थं उरुत्थानं यात्रामीयोगिगणेषु स्मयेऽयो
नाहनादः सकलप्रकृतिग्रासानुगामी ज्ञानवत्सत्त्वपौरुष येन तेजसा अहंमिति सार्वभौमं प्रतिपद्यते योपरस्य केवलधर्मगुणः स्वभा
वगुणः इत्युक्तदृष्टान्तविवक्षातोऽयं वदान्तरं च इदं भूमिगुणाधिकां दुर्गंध्यापादितं यान् जडमयुगोत्सर्यादिमादि बीजस्य

इच्छासंविन्मात्ररूपायस्माद्रूपादिनिःस्वधर्मरूपेणोल्लिखितविशेषः इच्छाहि स्व

मादिकारणं क्रमशो विवर्जितं बलं सकलवस्तुसाधारणं सामर्थ्यं सैवेशरूपा इच्छासंविन्मात्ररूपायस्माद्रूपादिनिःस्वधर्मरूपेणोल्लिखितविशेषः इच्छाहि स्व शिवोपा

र्वत्र भगवस्तु क्रियया तया पायिनी नक्वचिद्धि रूपातेपमेत्यागतः केवलादि सिद्धिरिति तत्तदुपासकतया श्रुत्या संविन्मात्रभावत्वेनाज्ञानिनः उक्तंच शिवोपा

निषदि इच्छाया मघवान्नेजाते चित्ते निवेशये दिति जात एव नवाय प्रसूते इत्यर्थः एवं व्याख्यातेनैव संस्कारा येपरस्पराननुप्रधानकनिवर्गसेवेतेत्याश

शयेन व्याचष्टेतेतेसम्प्रदायक्रमममज्ञानानाभगवदुद्देश्येन व्याचष्टेगानेन सर्वकार्याणि वसनादीनि मन्नयानि तत्तद्देवतामयः अत एव भगवन्म

यः सर्वं भगवद्भावेन संवेद्यते नतु नानाविधपदार्थविज्ञाननिष्ठो भगवत्तत्त्वप्रतिपद्यते अखिल कलमानसार्वजनकप्रपञ्चकमः अनेनैव चाशयेन वक्ष्यते

वासुदेवः सर्वमितिज्ञानेन योवक्तृजन्मोपभोगजनितकर्म समतासमनन्तरं सम्यग्मन्त्रपरस्शक्तिपातानुग्रहीतान्तःकरणो सो प्रतिपद्यते ननुस

र्ववासुदेवः इति श्रुत्यासममहात्मा सचदुर्लभ इति एवंहि श्रुत्या नन्तरसत्वादिभिगुणैर्मोहितमिदं जगत् गुणातीतेवासुदेवतत्वेनोपल

भते कथं खलु सत्त्वादिमात्रस्थितां भगवतस्तत्त्वेन विदुः लिलाहदेवीइति देवः क्रीडनं नभवा देवी क्रीडमयेयमित्यर्थः तेन सत्त्वादीनां वस्तु

तः संविन्मात्रपरं ब्रह्म न तिरिक्ता तथापि पृथक्तिरिक्ततावगमनं तदेवगुणातत्त्वं भोक्तृतत्त्वेपारं तं भोग्यत्वेन भेदात्मकरूपसारिमिनिवीदि

तयातत्त्वमितिमायारूपम् अतो एव परमार्थब्रह्मप्रकाशाविदेः तेतत्त्वतिरिक्तं विश्वप्रपञ्चतो गुणादीनां सत्त्वादीनां गुणतात्त्वगुणभेदावभासश्च

तयातत्वमितिमायारूपम् ... तथाच ... स्वभावं मायामतितरंति मामेवे ये वक्तारः साश्रयः येयया स्थितं भेदावभासमात्रं विदुस्ते माया नाभिक्रमंति तथा चोक्तम् न तत्तत्वेतेषि

ति नमामिति येच मांस्त्वपृथिकाशिरोकायेनाद्रियंते तेदुष्कृतिनो नराधमाः मायापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिता इति मयामदिमेवार्थं चतुर्विधा इ

त्यादि सदुर्लभ इत्यंत येतु मां भजंते ते सुकृतिनः तेच चत्वारः सर्वे चैत उदाराप्ताः मे कृपणाबुद्धयः अतिनिवारणामदर्थादि चातसपाणि

पादौ दरशरीरस्तेभ्यो धिकतरं वा आत्मस्ते भ्यो मार्गयंते ज्ञानमयं तयात्मज्ञसत्वाः यत एषा तावत् पिनदोलि भगवतः सूक्ष्मरूपमिलक्ष्या मी

तिमेदस्यात्तिद्दशति मात्मनात् ज्ञानेनैव मामेवामेदतयालवते इति ततो स्मसित्वप्रप तस्यचात्मेव प्रियः ततफलम् अत एव सवासुदेवपर

सर्वमिमे वेदहृत्प्रतिपतिपविश्री कृतहृदयः कामैस्तैस्तैरिति सामपीत्यंत येपुनः स्वेन स्वेनोत्तमादिकामनास्वभावेन किंचित्त्वेनोपरिकि

त्रुमनसरस्तेकामनापहृतचेतना स्तत्तमुचितमेवममेवावा तरतत्तद्देवताविशेषमुपासते अतोसत एव कामफलमुपादयंते किंतु तस्या

तोलिनिजयेववासनापरिमितीकृतात् अत एवं ज्ञादिभावनाता सर्पणयागादि कुर्वतं लब्धा विधमेव फलमुपाददते नम प्राप्ति परास्तु मामे

व ननु सर्वगते भगवत्यत्वे किमिति देवतान्तरोपासकानां मितफलमुच्यते अतः कामिनां इत्यादि तेवल्वलबुद्धित्वात्मतत्त्वरूपं परमार्थिकमविपमा

नम्रकिं कनरप्रसिद्धज्ञानते अपितुनिजकामनासमुचिताकारविशिष्टत्वान स्वभावं किमेवापन्नं विदं तिनासया अत एव नतान्याकारेवाक

स्त्रिकृतः किंतु सिद्धांतोयमत्रयः कामनापरिहारेणयत्किंचिद्देवतारूपमालंबते तस्य तस्य तदुपात्तभावेयएव स्मृति विपर्ययात्तु विपर्ययइति

नाहमिति सर्वेषां मामहं गोचरेणा मासोमि ननु च कुर्मीणां कियमाणानिप्रलयकालेसौ लोप्रविश्यति अत्र मयाकिमितिमहाप्रलयउप

जायते इत्याशंकामारम्भते इदुक्तादिना इच्छादेवकोपयमोहादिभिस्ताव ज्ञो ह्यात्मकमपरस्फीतीभावमुपनीयते येनप्रतिज्ञत्वेततर्नतिसम

त्रमेवजगन्निजकार्यकारणमात्रं तम मैव स्वस्य महामलेवते आसाहं वासनानेवात् प्रतिदिनं रात्रिसमयसंभवश्चिव तत्तद्देवता विभुकत्

पतामोहानुभावसमासौ ३ नर्विचित्र्यापारंहाराहरदर्शनात् येतु विनहृष्टतासमाः ३ एणाउएपपरिशयतेमीकृतात्मा नस्तेविपादितमर

गी टी ७

राम

मोक्षं विना तत्सर्वमेव भगवद्रश्मिरचितं जरामरणभयव्यपि स्फुरते ब्रह्मविदंति आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाधियज्ञिकानि च ममैव रूपाणि जानाति प्रयाण
काले च नित्यं भगवज्ज्ञानिनोऽन्तःकरणं मां जानंति यतो येषां जन्म सर्वमेव भगवन्मयं तेऽन्तकाले परमेश्वरं स्मरंत्येव किं न मामेव न यांति ये मन्यंते तेषां तु श्री
भावत एव शोभनमिति शिवम् अत्र संग्रहश्लोकः स्फुटं भगवता भक्तिरहिता कलमंजरी साधकेभ्यो मम चिंतायेनाशं परिहरत्येत् भगवद्गीतार्थसंग्र
हे सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ कथं कोऽत्रेति देहे तिष्ठतीति शेषः तेऽत्र सनत्कुमारादिदिव्यभगवतोपदिष्टं मन्मनः प्रश्नं वक्तुं अर्वाक् निर्णय इति श्रीभगवानुवा
च अक्षरमिति हृद्गतादुत्क्रान्ता परब्रह्म अत एवाध्यात्मशब्दवाच्यम् यतस्स्वनिहन्तरि नियमं चैतन्मात्मोभावः तस्य च चेतनस्य स्वभावस्वरूप
णः अपरिच्छिन्नत्वात् स्थलक्षणतया क्रोडीकृतविश्वशक्तैश्वर्यलक्षणत्वात् आब्रह्मभीवावभासनात्मावदृश्यं तभावोंतभासनात्मायो विसर्गः
क्रमेणाभूतानां ब्रह्मादिप्रमाणानां भावानां जडानां प्रभवकारी जडाजडैर्विश्वमिति सामकः तथाभूतभावस्य विगलितसकलवितथप्रपंचस्यास
तास्योऽङ्गवं करोतीति अधिभूतमिति नरतिरश्चवति परिणामाधियमीति दारः यदादिपदार्थमामउच्यते पुरुषश्चासाममश्चाधिदैवतं त
न सर्वदेवतापरिनिष्पन्नत्वात् अत एवाशेषयज्ञभोक्तृत्वेन यज्ञात् अवश्यकार्याणि कर्माणि अधिकृतयः स्थितः पुरुषोत्तमः सोऽहमेवात्र देहे
वचदेहेस्थितः इति प्रश्नद्वयमेकेनैव यत्नेन निर्णीतं अथ योऽवशिष्टः प्रश्नः कथं प्रयाणकाले ज्ञेयोऽसीति तं निर्णीययति अंतकालेऽपीति अम्सश्चयमि
त्यंतं न केवलं स्वस्य यावदंतकालेऽपि इति मामेवेति अवच्छिन्नसकलोपाधिकं कथंचातावृद्ध्यायो विनिहत्य सकले क्रियचेह स्वभग(
वानस्य तिपथ्यमुपेयादिसुपायमपि उपदिष्टति मयावस्थासद्भावहारिकीष्वपि यस्य भगवन्नैवने हृदयान्मुपयाति तस्य भगवत्सेवसकल
कर्मसन्न्यासिनः स तत भगवन्मयस्यावश्यमेव भगवत्तस्मृति विषयतां यातीति तस्य भगवत्सेवसकलकर्मसन्न्यासिनस्स त
त भगवन्मयस्यावश्यमेव भगवत्तत्स्मृतिविषयतां यातीति सदा तद्भावभावितत्वे चात्र हेतुमत एवाह येनैव वस्तुना सदा भावितां
तःकरणस्तदेव मरणसमये स्मर्यते तद्भावमेवाप्नोतीति सर्वथा मम स्वरूपमेव मत्वेषु स्यादिमन्तामेयत्वम् न तदपदेवांते स्मर्यते न(
त्वमेवावाप्नोतेति एवं हि सति तत्वानितोऽपि यावच्छरीरभावियात्तद्दोषविकलितचित्तचैतन्यजडत्वा पाप्नुतिनामस्य स्वगतिः स्यात् न चाभ्यु
दानमोचनस्य प्रमाणपरिभूतविरोधात् आर्तिनिवृत्तीर्थ्यपचकदेवानुस्मृतिरपि परिमजन्ते हृत्तानसमकालमुक्तः केवलस्याति
हत श्लोकः तन्नुमजनद्वाकाशणोशपच्चमसामहे यथा चानंदप्राप्तिसमयेपमुक्तोऽसौ विगतज्वर इति तस्मादेवं विष्णुवादो सदायेन भावितमंतःक
रणेन तद्देवान्ते प्रयाणे नन्तरं प्राप्यते तच्च मया तेन वेति नात्र निर्बंधः अन्त्याचयथाप्यपमपिशब्देन सविनः यं यं वापि मन्नस्मरणस्यासर्वथाभाववा
प्राद्वः स्फुटयति सदा च मम स्मरणेऽजनस्सर्वथास्यादितिमासर्यम् न निरवशकत्वयति यदाह तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरेति तेनेदम
त्र पदे स्वगतिः सदा यं भावं स्मरन् कलेवरं त्यजतीति अंते कलेवरत्यागलक्षणं वं पुत्रादि मात्रगोचरे यासायास हि कालाकलिकादिचेष्टावर
म भावि निश्चलेशरीरदाह्यसं यथ अनन्तु भावादेह कृतस्य वेदः एवं मां ह्य वम्येकालाश्रोदेहस्य जनशब्दवाचेद्येदेव स्मरति तदेव प्रथमं संविदनुगहीत
मस्य रूपं संपद्यते नाहं शिकाले स्मरणस्य करणं सदा तद्भावभावितत्वमिति यजतीति एतमीयोग्येति प्राकृते न एवार्थः नन्वेवमंतकाले किं
प्रयोजनं तन्नस्मरणेन कुप एवमाह प्रयोजनमिति किंतु वस्तु दृढोपनतमेव तत्र भवति तस्मिन्नवसरे द्वारे पुत्रकलत्रवेधमलैः शिरोदकपाना
देवीसेवनाणेऽतः स्मरणमितितद्भावापत्तिः स्यात् मैवं न हि सोऽमः तुमाः स्फुटदेहावस्थानात् नचासावंमः तत्रागोस्य हिलक्षितोभावादहं शेले

गी टी०
८

8

त्वस्यैतेन तत्त्वं ते द्रष्टा येनैव रूपेण भवितव्यं तत्संस्कारस्य दृढत्वर्जितोपि देहकालत्रवरितानामप्यन्ते कर्थमिति न्यायेन प्रबोधेन भाव्यम् तद्दृष्टान्तमाह तस्य स्मरणात्
वमाप्तिः कस्यचिद्देहस्यावस्थायामपि च मामिमात्रापि चेति ग्रहणं ये हि सदा भगवन्तं भावयन्ति एवं भूतान् विषयाम इति तेषां तज्जसंस्कारोऽस्य संस्कारश्च तिवंधी
तिर्घातेन तस्यामलरूपायामन्तर्दशायां संस्कारापहरणेन तस्य स्मरणे नान्तरं देह विनिपातन्तु तत्रापवकालसंस्कारानिहितेस्त दिदमित्याभिवेद्य विभागान
वभासान्तं विन्यास्य तस्य समानमिति अन्तु चिन्तयन्निति शरीरभेदानन्तरं निहीनकलेवरं त्यजत्यथ एतद्भगवन्तं चिन्तयन्निति एवमनुस्मरेदिति आदित्यवर्णमि
ति आदित्यवर्णत्वं वासुदेवं तत्त्वस्य परिच्छेदकं आकृतिकल्पनादिविश्रान्तिमयमोहतमसो मतेन्द्राकाव्यविलीनोपमानमित्याशयः भ्रुवोर्मध्ये इति प्रा
तसंग्रहणमित्यस्से इति सम्यग्दर्शनेन निक्षीप्यते नेति संग्रहः उपायः तेनोपायेन तमर्थमभिधास्य उपायमन्तस्तताभ्यासाय वक्ष्ये सर्वद्वाराणीति
द्वाराणि क्रियाणि इहैषी सनेन विषयसंभावयुज्यते न तु विद्यास्थानाधिष्ठानं आत्मनः प्राणमात्मसारथिं इहाशस्तान्तनिमूर्ध्नि सकलतत्वातीतिधारयन्निति का
य नियमः ओमिति जपन्निति वाङ्नियमः मामनुस्मरन्निति चेतसान्तमभिनायः प्रयातिरिनाद्विनष्टतनाहन्तयेगच्छति तथा चेद्देहमजन् कथं पुनरिदं सक
लापत्स्यानं शारीरं भूयादिति एवं यो मामनन्यचेताः स्मरति सततमेव यातिजानाति समहाब्धेसत्त्वरूपेन तत्रैव मुनेः परास्मादेतपदे विषत्तयविरोधी उ
क्तो तो मरः तथा चोक्तम् व्यापिन्या शिवसत्ताया युक्तातिर्निमनिष्फला अव्यापिनि शिवेनाम नोक्तातिः शिवदायिनीति यदि वा सततमभ्यासो पि यो नैह
तत्तथापि कुतश्चित्त्वान्तरे च्युते हृदे निमित्ताद्भवेद्वरणे यदा तदा भावो जायते तस्य पञ्चत्वान्तिलक्षणोपायसंस्कारान्तरमतिवं धयकउक्तः अतएव यद्व
रमित्यादिनाभिधास्ये इत्यन्तेन प्रतिज्ञाकृताद्वरणमात्रस्यापि भगवदेकचिन्तनमयस्य सकलसंस्कारविध्वंसनलक्षणमहत्त्वेन विभितिभादयितेयद्वारकार्यव
दाः निमेषमपि यद्येकं त्वीक्षणे द्वे क्षिकरिष्यामि यदं हि चेतत्तदाऽसौ भोक्ता किं न संपादयिष्यसीति अतएव प्रयाणकाले स्मरणेन विनाविउनेति येषां शकातान्वी
तशंकान्कतेन उक्तं अनन्यचेताःसततमिति अन्यत्र फलादौ साक्ष्ये यस्तनचेतनः स्मर्थः तस्याहं सुलभ इति न किंचिच्छ्रयाणकालो विमर्शे ...णां नीयते
वाउनरायतननसंश्रयस्तातविहडि स चित्तेक तं विषवदादिक्षणकाले दिनं अहं त्रिमयविन्नमपवित्रः स्तेहमलविहीनदेहतामुद्वहन्नाद्यिहद
त्यादिः कैश्चिदर्थनीहारस्त्वर्थः यन्मान्यवक्तृतीर्थं चपचगृहे वे त्यादि नन्वस्मत्तावंयातीत्युक्तं तत्रैव किं प्राप्तोपि पुनरावृत्तिरस्ती त्याशंकाह मा
मुपेत्येति अन्यतस्तु सर्वत्र एवं पुनरावृत्तिरस्तीति ममान्तरेणाश्लोकेन प्रतिपादयिष्यते मां तु प्राप्य पुनर्योनिजन्मादिक्लेशसमाप्नुवन्ति नस्य पुनराव
र्तते इति श्रुतेः ये प्राप्य न निवर्तन्ते इत्यत्रेपि आब्रह्मेति ब्रह्मलोकान्तानामपि पुनरावृत्तिरस्तीति मध्येऽव्याप्यातम् पतदभ्युपगमे चेत् तद्उपरितनलोका
तिर्मुक्तिरिति यावदित्यस्मात् तच्च न हृदयंगममति संशयमहामोहपाशलब्धीकृतानां ईश्वरमस्माकं प्रतिभातीयुमागमाधिगतान्यावर्तिनः आ
ब्रह्मयावब्रह्मपदं यावत्सर्वत्र कस्माच्छितिर्यग्धीधयस्तात्रात्मनात् पुनरावर्तन्ते च कवन्त्रधानान्तरमविरतं भ्रामन्तो विपरिवर्तन्ते इति न
नु कुत एवं जानातीति यत्सर्वेभ्यो वनेभ्यः पुनरावृत्तिः अध्ययनादेवापि तावच्चिरतरस्थायिनः श्रूयते अतएव तावत्कथं पुनरावर्तिनः पुनरावर्तिवि
क्रितेपिस्थः प्रभवाप्ययधर्माणाद्रस्त्वात् सहस्रेत्यादिना येवलु ... इ ... तेब्रह्मणोपि रात्रिदिनेपश्यन्ति परिसंख्यानान्तरेण क्षिमात्रत्वेनाव
स्थानं एवं सृष्टौ प्रलये च पुनः पुनर्भवः नास्मैरयेउपसृज्यन्ते अपि तत एव जीवः कालेनातल्लविरल्तिप्रभवसाम्याविशेषः एषचपरिष्कृतः प्र
जापतीनामप्यष्टिरिति तस्य तेपि प्रभवाप्ययधर्माण एवेति स्थितं सर्वतो लोकेभ्यः पुनरावृत्तिः ननु मां परमेश्वरं प्राप्येति कुतः कथयति परस्तस्मादित्यादिना प
रमं समे संगतेन पुरुषः स परः इति उक्तप्रकारं कालसंकलनाविवर्जितं तत्वाहृदेवतत्त्वेप्रकाशं सर्वानुगतं तत्त्वेप्यप्रयत्नेनैव प्राप्यत्वात् तच्च भक्तिलभ्यमित्याह

राम

दितंप्राक् तत्रस्थं तत्तद्विषयगतत्वलक्षणविनाशित्वरूपं समानं यामं तं तत्र कः पुनः शब्दस्याहतिशब्दस्यचार्थः महिमद्येन स्वभावविशेषादप्र(
त्वः नचप्रहातनविशेषोपी निर्विशाष्वतिरिक्तविषयनिषात्मकपरबोधस्वातंत्र्यस्वभावस्याप्रीपरमेश्वरस्य तत्प्राणप्राप्ययेन स्वभावविशेषः कोपिपदार्थसिद्ध
तोयुक्तः युक्तं युक्तमायुष्मतत इति एवंच सततनाभ्यासेनयेषांक्लेशाविनैव भगवत्प्राप्तिस्तेषांहतमकृतम् इदानीं पुनरावृत्तिमार्गो येनप्रवर्तमानाश्चेद्धुति तेषां
कश्चिद्विशेषउच्यते यत्रकालेत्वहमादिना अनावृत्तिमार्गः आवृत्तिमार्गोयत्तरेणऊर्ध्वनिश्चयनं यामासिकं तस्य प्रकाशादि धर्मकालोहेरनाहिकैः
श्चैतहुपचर्यते अयोविपरीते विपर्ययेण तत्रचंद्रमसोमार्गपाशानुप्रवेशानंयोगयाहतिः अनयोर्गत्योर्मध्यात्ययामोक्षः अमप्रयाभोगः एतेसन्तयो
वेति आभ्यां तेरेणाक्रमेणयोगाभ्यासेस्वीकृतेतेनमर्थः एतद्विततमप्रकाशमानंयंयथाविमले तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जु
नेति सर्वंयेकालात्माभं तत्कालहिंसयंयोगमन्यसेः अक्षमहुरवक्तांकः सतीनुग्राहकतयामप्यप्राप्तंतवकालहततनुक्त्वाति भेदममिधाय प्रकृतमे
ववासकालविषयंपुष्पमेयमपसंहरते तस्मात्सर्वेषुरस्मादिना अमेति अभिभवति सर्वकर्मसंस्कारात्माभगवत्समाप्तिफलीकरणात् सर्वकर्म
परित्यागोवासोमयत्वेनैव विंदति परंस्थानमितिशिवं संग्रहश्लोकः एवं तत्त्वगतत्वेन विज्ञाने परमेश्वरे अंतर्वहिनमावस्थानयस्यांभासतेविभुः
इतिश्रीभगवद्गीतासूत्रेऽष्टमोऽध्यायः ८ श्रीभगवानुवाच इदं तु ते इति अनसूयवे ज्ञानसंज्ञोतोकारणं पुण्यं ज्ञानविज्ञानेनाख्यतं राज
ते सर्वविद्यामध्यदीप्यते याद्दैवमुच्यते अध्यात्मविद्याविद्यानामिति राजानं जनकादीनामत्राधिकारः तेषांरहस्यंप्रमत्युत्कृतत्वात् हविर्यत्त्वल
भेनदीनभावेनाविकम्पत्वात् कर्तृमत्पदात्मस्त्वेनचास्यब्रह्मोपरमात्मनः कर्मणोत्मकमेवउपभोगादिनास्मद्योस्ति अत्रत्वयानाइति निव
र्ततेपुनः पुनर्जायतेम्रियतेचमत्स्थानि सर्वभूतानीति स्वचिरमतिगत्वा स्वयपतिपाषाणाक्लेशादित्यसमानतात्मतरूपबोधात्मकप्रसिद्धत्वहीय(
तउरूपपुरुषसरोकारणतद्भासेनकल्पितवोधस्वभावतिरोधानमिमेतदाह नचाहंतेष्ववस्थित इति नचमत्स्थानीति अविशेषापातं ततहंदैः नहिम
हायविश्लिप्तसंविन्स्वभावपरमेश्वरं समस्तवस्तुपरिच्छेदप्रतिष्ठास्थानं मन्यते अपितुकल्पितोरदेवदत्तोहं इदंवेद्मि इदं स्थितमिति मितमेव स्वभा
वप्रतिष्ठास्थानतयापश्यन्ति नतु कथमेतदित्याह पश्यमेयोगमैश्वरमिति योगः शक्तिर्युज्यमानत्वात् एतदेवममैश्वर्यंयदेतान्निरतिश
याद्भुतहतिस्थानत्वमितिमर्थः यद्वदाकाशवाद्याधारतिनाभावि समर्पितं बंधेनजातविनमः स्पर्शतामुपयते एवं सकलसंसारविसारविभावनत्वेनस
र्वजनविषयप्रकृतिमवष्टभ्यप्रकृतिंस्वामवष्टभ्येति एतावताजडोपिसतोघंभावयामः परब्रह्मस्वयाप्रकाशतापाप्तः नचमेतानिकर्माणिबध्नंति उदासीनव
ननेतमानोस्यतः अनएवाहंजगन्निर्माणेनाविनव्यापारत्वादुक्तः अवजानंतीति सोहंसर्वजन्तूनांतःशायी सर्वस्यात्मरूपतयावत्तास्मि
यन्मानुषाकृतेर्देहविषयसर्वव्यतिरि ~ स ~ घोनोपलभ्यते सकथमस्तीति मोघाशाइति तथाचकर्मज्ञानमाकांक्षाचसर्वानिष्फलंभवत्ला
विषयत्वात् आसुरीराक्षसीचेति उद्रिक्तरजस्तमोधर्मेणइति महात्मानस्तु इत्यादि दैवीसात्त्विकीयत्नंतोवपद्भ्याहियागैः अभेदमांता
नयज्ञेनैवउपासते अतः केचिदेकतयाताततः केचित्पृथक्कर्मयोगास्तदपवर्गें ननुकर्मत्वेनावतारककलाज्ञानभेदाद्विकिकथम(
मित्रंभगवत्संप्रापयतीतिभ्याते अहंक्रतुः एकएवनिर्भागस्यब्रह्मात्मस्वरूपविकल्पितसाधनाधीनेकर्मपुनरीकत्वेनिवर्तयति क्रिया
यासर्वकारकात्मप्रकाशेणावस्थानंभगवत्स्वरूपप्राप्तिप्रमाविद्दृत उक्तंचसैयंक्रियात्मिकाशक्तिः शिवस्यपशुवर्तिनीवंधयत्रीस्वमार्गस्था
ज्ञातासिद्धुपायकेतिमयापुत्रोयमर्थोभगवत्रुतितत्त्वानतत्त्वस्वरूपतमांहहोभवति कीर्तिपाद्येसाति पापयोनयःप्रभृतिपरिसमाप्त्यः (

गी टी

वैरूप्यादिति कृष्णादिकं नीलरक्तता: स्फुरन्तीति कार्त्स्न्येन दैविकक्रियानाधिकक्रियानाधिककृताः परं तेन हन्त यत्र यष्टारस्तेपि मदात्मतामेव यजन्ति
गजेन्द्रमोक्षणादौ निर्हि चरिता नियरमकाहणोकस्य भगवन्तमस्मरणा: स्मर्यन्ते किं च नः किमङ्ग एनं द्विपरीतहतयः केचिदाचक्षते द्विजराजस्य
प्रशंसापरमेतदात्तं न तस्यादिद्विषदवर्गप्राप्तितात्पर्यतो निते भगवतः सर्वानुग्राहित्वं शक्तिं मिति विषयतया खेउ यतः परमेश्वरस्य परमकृपाल्व
तमसमस्माना: नमेद्वेष्योस्ति न प्रियः अपि चेन्नाउ इत्यादौ स्मृत्या निर्वेदकारसमुदार्य प्रतिपादका निर्विरोधयन्तो निरतिशययुक्तिप्रपंचसा
धिता देन भगवतस्त्वस्मं रांवला देवान घेतोन्मस्प्रागमविरोधान चेतयमानाः कथमिदं कथमिदमिति पर्यनुयुञ्जमाना यदि परमं तर्गर्भीकृ
तेनात्मादिमहायहङ्गली राविष्टांतः करणा मात्सर्यावहि कलजामिश्नीकृता अवाउ महेदृश य समग्रसाजनस्य सत्त्वलापितरविरास्य
रससित्विमवभावमात्मस्या रोपयन्ति पस्त्रैवं वयाख्या सर्वसाकरेति शिवमिति शिवम् अत्र संग्रहश्लोकः अद्वैतब्रह्मतापादसर्वानुग्रहशा
लिनी शक्तिर्विज्ञंभते नेन यतनीयं यदात्मये श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिते गीतार्थसंग्रहे नवमोध्यायः ९ श्रीभगवानुवाच भ्रातकेनैव मिथ्या
ध्येयपदवार्थोलितितनसपवमतिपादयादेहरस्मिन्नध्याये प्रजायते तथा चाह भूय एवेति उक्तमेवार्थं विस्पष्टीकर्तुं भूयः कथ्यमानं स्फुट
ति अर्जुनोप्येवमेवाभिधास्यति भयः कथयेति एतत्प्रायतामर्थम् शिष्टनिर्जरितमत्यन्तमिति किं च नरतं नंसंहितं नतितोष्ठते
प्रसंमोहरूत्साहः बोधयतः परस्परमिति परस्परबोधनायामोन्नंबोधनस्फारसंक्रमणात्स्वर्वमेव हि समानात्मकं इस्मरतीति विततस्यात्मा
त्वेनैव सर्वशक्तिकः सर्वगतस्तान्मूर्त्ता दिमेनमाहेश्वर्यमेषामिति विभावः अहमात्मेतिमनेनेन सवस्तु हेदं नि कारयति स्थावराणां हिमाल
यस्माहितास्ते हिमालय एव भगवन्नेष्मइनिरवकं देनतिर्विभागत्वाभावाद्भूत्सर्ष्टिनिरविडितमभविष्यत् यतोयस्मात्विराकारात्मा
लयाचेतकोनोपारोहतितावजित्वासति तस्यायं उपदेश्याग्रेष्ठः तथाहृयनस्याभेदाभेदवादं दत्वा द्विमतिम हि मनेनाभिधायपश्चादभेदम
ता सशि हेत सर्वमिदंमभावद्नत्स मे तत्स्लेविचित्ररूपे भोक्ष्यमाने सकलस्य विषयतायातीति शिवम् संग्रहश्लोकः इच्छामि सं द्विविधा प्रियहे
तायामिगोपुरं हृत्वादिलावयन्त्वत्तमशांतब्रह्मलाभवेत्विति भगवद्गीतार्थसंग्रहे दशमोध्यायः १० मध्यमं तृतीयाध्याये नयपकार्थ
उक्तमेवप्रसक्तीकर्तुमिर्जुनः पृच्छति सप्तदशाध्यायमुपयतः यो हि उपदेशक्रमेण मोहो गतस्तत्प्रवक्रमं दर्शं विरोधाहृत्यमानःस्फुटीभव
ति तदर्थमेवेमेत्प्रक्तिमस्त्रत्युच्यते अर्जुन उवाच मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् सत्सं क्रियाज्ञानयोरुभयोरपि मदानुति
भावात्मकं परमगुह्येन महादेवेर्पलं तथाऽसत्तात्मकम् प्रकाशशीलत्वविषये यथा तेसदंतः तेषां धर्मेनिवरतत्प्रहस्यास्त्रापरता
त्वं हि संसाराविषयः सकलमोगिज्ञीर्णसंगोपायते एतदेवाध्यायेरसमप्रायशोदेवी लोहविह्वलोमयात्रकाशितत्वात्मा हृदयेः सोयदे
शेस्त्वयमेवागम्यतेइति किंच नस्कृतरमकाशे नवाचालापातहिमजामीति तन्वमहतिं नवेद्मि केनाशयेनेदंशेयमधुनेति तदर्थमव
तो तरं नुगतो विद्याविद्यात्मनः प्रज्ञाशुद्धाभिः एवं विदलयुक्तीकाराःदभिधीयते इतिशब्दयः सप्तमतमध्याये रहस्यं उक्तं किंतमा
वत्वहतिसमर्थोभोसंविधसंक्लिलेवेनायासदोष्यिमात्वेमहि अत्र माहात्म्यं तेषु वेनिमित्तं यशस्वीभवेति भगवतात्ममनस्य:

रामः

कं प्रागर्जुन नवेत्यादिना कृतानुत्तिलांदिप्रकीर्तितमिति प्रकीर्तनेनेनमद्भक्तत्वं यदित्तिसंत उपलब्धम विषयत्वात् अथवाज्ञभावोपिपिधियिनिमं
तिनविशिष्टवाचकसंश्लेषितोहानाकारमनुवादोनपरंब्रह्मसंनायतिरिक्तः सरमद्रूपाभ्यांतपरंतउभयत्रविशेष्यांतनद्रूपोपलब्धेः नमोनम
इत्यनेनैवकारणत्वंमत्त्वात्त्विदानिष्टांत्वकस्यपदैवभगवनातिकांतध्यायेरव्ययाय स्वस्वरूपमदेवार्जुनः अन्ततोपलभविषयापन्नस्तत्रहोरशा
अकदवतीति तथाख्याने केवलंपोनहत्या प्रसन्नायेतिविरम्यते मत्कर्मकृदिति सकलसंहारांते परमप्रशांतरूपात्रत्यतल्लस्थितिरुदा
तीत्युपसंहारमभगवतस्सौम्यता अविद्यमानात्मद्वेयरसनोयायेषांभक्तिःपरिस्फुरति तेषां वासुदेवः सर्वमित्यादि पूर्वीमिदितो
प्रदेशाच मत्कार्यसिद्धिसात्मकेवा आदरेव तत्त्वमयत्नतपवबोधपदवीमवतरत्विति शिवं संग्रहश्लोकः गुडाद्वविमिश्रार्थसंविदेकप्रकाशनात् भू
र्भुवत्स्वत्वत्रयंपदस्पन्नमनेन नमस्मो मुनिः इति गूढार्थदीपिकायां एकादशोध्यायः ११ अर्जुन उवाच एवं सततयुक्ता इति एवमुक्तेनप्रकारेणयेसगुणब्रह्मोपासकाः
नात ये च केवलमात्ममात्रमुपासते तेषां विशेषणाप्रोयप्रश्नः श्रीभगवानुवाच मय्यावेश्येति मामेश्वरत्वलिबयोयेषांसमावेशः अतएव मत्परायणा भक्ताः तेमेयुक्त
तमामतास्तइति ते न प्रतिक्रियते येत्वक्षरमित्यादि ये तु अक्षरं ब्रह्मोपासते आत्मानं सर्वत्रगमित्यादिविशेषणोपेतं मनः सर्वेषामप्यारोप्यते अ
तोब्रह्मोपासकाअपिमामेवप्राप्नुवन्तीति तथाप्यधिकतरक्लेशाः आत्मनिक्लिष्टापरउपासनादित्याह कारोपविधाय पश्चात्तमेवोपसतेइतिस
तस्तिद्धउपास्यमानतिमतिरिच्यते यत्नसाध्येस्थितेपिद्वियाभ्यासविदंति ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः तेषामहं
हंसमुद्धर्तासकलविघ्नादिक्लेशभ्यः तथापरं अनन्यत्वादिमतत्वात् तथा च ममसात्वविशिष्टकरणामन
स्थितिसमाधिसंभावनाविभावितत्वाच्चाकमपिबोधमुत्पादयेत् नमतवमदोहितास्वरमसा यस्त्रियोपासक
मित्रापिसेवेयते प्रसादनविगतबंधनं स्ववशावर्तितांसंशयनत्रकत्रिमसमुल्लसल्लककस्यवाप्यानुगः शरीरनिरपेक्षतां समुद्धृत्यापाद
दानन्द्धिनस्वयमेशितिविद्यते युगपदेवबोधानामः तदेवतदे तदुक्तरूपायेवंजितिमहेशमवबुध्यते विनश्यासात्संतोभकमित्यादि
अथावेशयितुमिति आरभ्य अभ्यासपूर्वकं चिरतरप्रसादितन्तत्वरणानुग्रहेचविनायर्भप्रवेशइत्यभ्यासः अभ्यासेपि
नशक्तेविघ्नादिभिवात् अतःकर्मशयकर्मस्तनाजयकर्मस्तनाजयसाध्यायहोमादीन्कुरु अथैतदप्यसि यदि च भगवत्कर्मकर्तुमश
क्तोसि अत्रताश्लोकककर्मावेदनात् तत्सर्वं मयि सन्न्यस्य आत्मनिवेदनद्वारेणउत्साशाय अस्यकेसुखाशयमात्रिललभुप्रक्रियायां
मयेवोक्तेऽउनाधिकमविज्ञानमौर्वापर्यविवर्जितं यथात् हितं वुद्धेर्विस्खलितं च यत् योगे निवेदयेत् न निष्कार त्वयि प्रेमा
णमहेउःखोनांनिमित्तताभित्ति परमेश्वरे आत्मनिवेदनेयमेवाभिप्रायः तदितोलर्यमुपसंहियते श्रेयोहीत्या
सादि ज्ञानमावेशनात्मा अभ्यासाच्छ्रेयान् अभ्यासस्य तत्फलत्वात् तस्मादेवावेशात् ध्यानं भगवन्मयत्वविशिष्यते विशेषत्वया
ति अभिमतेज्ञानात्मतिध्यानेन भगवन्मयत्वे कर्मफलानि संन्यस्तुं शक्यते अन्यथाअज्ञानेनतु कृतसन्न्यासः कर्मफलत्यागोत्या
त्वतिकीयातिः अतः सर्वमङ्गलत्वादावेशात्मकं ज्ञानमेव प्रधानं अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादि मैत्रीअमत्सरतादयासात्त्विपर्वकरुणममामीत्यादि
ममकारः अहमित्यहंकृतेरस्तीअसहत्वनरमादिरहंकारः एतादृशः समः अपकारिणि शत्रौ समदेशबुद्धिः एते ते योगी अवहारादध्यायामपि
प्रशांतांतःकरणत्वात् अभिकेतः इदमेवमयाकर्तव्यमिति नियमसनालिप्रमतायया दिकमुपभुंजानः परमेश्वरविष

गी॰ टी॰
९

यस्मादेव मित्रदृढ्येसर्वेनैवप्रमोक्षति परमैकैवल्यमितिशिवम् अत्र संग्रहश्लोकः परमानंदैवैवश्यसंजातो वैराग्यपदः स्वयमस्यास्व
ब्रह्मसत्ताश्रयं नतः गीतार्थसंग्रहे द्वादशोऽध्यायः १२ श्रीभगवानुवाच इदं शरीरमित्यादि कृत्विकृत्स्ना देवव्रतउपास्य इतिश्रूयते सच कि
मात्मतत्त्वः अथ सत्वीयः कश्चिदस्य एवेतिमहाशंकायां भगवानादिशति इमानि शरीरं क्षेत्रं अनुरूपे देहस्य तत्र हियालोणातिकर्मवे
यमुपभोगेनशायते जन्ममरणमभयादित्तितोऽस्मत्तिपरमात्मावास्देवाद्येः क्षेत्रज्ञः एतत्क्षेत्रं यो वेदवेदयति अतएवविनष्टयो वि
दिः तेनयस्यसाक्षाद्देवेनदेवेतनीभावमायाति सएवक्षेत्रज्ञोनाम्यः कश्चिद्विशेषत्वपरिमितत्वात्मिकं रूपमालंब्यात्मेतिमन्यते
अपविश्चित्सर्वक्षेत्रेषात्मापरमात्माभगवानाह देवः ममेतिकर्मणोपहीअहमनेनज्ञानेनज्ञेयइत्यर्थः येनविकारंगच्छति यस्मिका
दित्समासेनेति अविभागेनैवपताम्न्यानाधारणोक्षेत्रणापरिच्छिनत्ति यदिपिच ऋषिभिर्बहुधावर्णितोऽस्मेतनतथापिसमासेनाहं
ब्याचकइतिअव्यक्तंप्रकृतिः इंद्रियाणिमनसासहैकादशइंद्रियगोचराश्रूपादयः पंचचेतनाहंकृतिः सुखः दुःखेतिविस्तरेकिलस
र्वस्यआत्मनः किमिपर्यंतस्यधारणेनिष्पन्नेवाकार्यकामक्रोधादिरूपेतवमपर्यायंअन्यैवक्षेत्रज्ञोऽहंनिमित्तेवभयासमितिसाक्षाहंका
राणिहतितिख्यासनात्मिकापररहस्यपरागशल्कवाक्यान्नायते एवंक्षेत्रंव्याख्यातंक्षेत्रज्ञस्य इदानींज्ञानमुच्यते अमानित्वमित्यादिना अनन्ययोगे
नेतिपरमात्मनीमहेश्वराद्न्यदपरंनकिंचिदस्तीति अनन्यःकोयानिश्चयःसएवयोगः तेनतिश्चयेनमयिभक्तिः अतएवमानकसाविद्यामि
चरति व्यभिचारहेतुभिरागतानामभावात् तामसमपिवाचित्तहृमेनस्वरूपाणांतदेकमयत्वात् एवंसर्वज्ञानसंधेयं एतद्विपरीतमज्ञानंयथा
मानित्वादीति एतेनज्ञानेनयज्ज्ञेयंतदुच्यते ज्ञेयंयत्तदित्यादिना अनादिमदित्यादिभिर्विशेषणेर्ब्रह्मस्वरूपापेत्तानुग्राहकम् सर्वप्रवाह
मिहितविज्ञानाद्वयभावमुच्यते एतानिचविशेषणानिस्वंमेवव्याख्यातानीति किंनिष्कलयातुनरुक्ता एतत्क्षेत्रज्ञानज्ञेयात्मकंत्रयं
योवेत्तिसएवमद्भक्तः सचमद्भावमेति एतत्क्षेत्रंकृतापरीक्षाक्रियते प्रकृतिमित्यादिना प्रकृतिरप्यनादिकारणंतदभावात्
विकाराःअजादयः प्रकृतिरितिकार्यकारणभावहेतुः पुरुषस्तुप्राधान्यात्ज्ञोक्ताउरुषइत्यादि प्रकृतिपुरुषयोः ए एवंयवकिलास्मे
त्यापेक्षाहतिः अतएवास्मशास्त्रेकृष्णिनीनाकारेणीनाभिधीयते पूर्वंउपदिष्ट अयमत्रतात्पर्यार्थः प्रकृतिःगद्दिक्लारः चतुर्दशविधस्सर्गः
तथापुरुषःएतत्सर्वमनादिनित्संचब्रह्मततामुक्तिसंसतितदनन्यत्वात् तथाचाह यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैस्सहेति एवमनेनसर्वा
भेदरूपेणब्रह्मदर्शिनेनयोयोगीप्रकृतिंपुरुषंगुणांस्तद्विकारांमानाति सर्वेणप्रकारेणयथातथावर्तमानोपिमुक्तएवेत्यर्थः इद
शेचद्दानेभ्रष्टानेकेचिदात्मतयोपास्यते अन्येःसांख्येनसांख्याययनेते अपरेःकर्मणा इतरेत्विषयमीदृग्ज्ञानमजानन्तस्सिद्धिरिन्न
वणप्रवणोयथाश्रुतमेवोपासते तेपिमृत्युंसंसारंतरंति येनकेनचिदुपायेनभगवन्तमुपासमानंमुक्तारयमर्थः सर्वथैवप्रमा
मीतेत्युक्तम् यावत्किंचिदित्यादि यत्किंचिद्वरमचराचरंसर्वंक्षेत्रज्ञाति ··· तंसमंतंसमन्तएवसर्वत्रैव समबुद्धिर्योगीआत्मानंनहि
नहिनस्तितदात्मरोसंसारान्निवपात्पम्यति प्रकृत्यैवहीत्यादि यस्यहीदृशीस्थिरतरावुद्धिर्भवति प्रकृतिरेवेदंकरोतिनाहंकिंचिदिति
ससर्वंकुर्वाणोपिनकरोति एवमकर्तत्वंयदिवाविस्तीर्णेनसर्वव्याप्यायत्तम् तानापृथक्भावित्रनात्मानमेवपश्यति आत्मनएवेदं
दितानामप्यतेतहापिसर्वकर्तृत्वान्नलेपभाक् यतोसौपरात्मेवशरीरस्थोपिनलिप्यते आकाशवत् यथाप्रकाशयतीति ननुएकः

राम॰

परमात्मा कथमनेकानि क्षेत्राणि व्याप्नोतीति शंकां प्रसिद्धेन दृष्टान्तेनापाकरोति कृत्स्नं क्षेत्रं सर्वक्षेत्राणीत्यर्थः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमध्या
येन यदुक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भूतप्रकृतेश्च स्वस्वभावविशेषाणामपरमार्थत्वान्मोचनं तत् ये जानन्ति ज्ञानचक्षुषा तेनालौकिकेन चक्षुषा प
श्यन्ति ते ब्रह्मदेवतां प्राप्नुवन्ति इति शिवम् । अत्र संग्रहश्लोकः । क्षमानुरक्ता(?) इति ... सम्यक् चेतसां परिशुद्धिस्तु मयैतेनिर्मला लभ्यन्त
गतः ॥ इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते गीतार्थसंग्रहे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच । परं भूय इति । यदेव शक्तिशक्तिमतोरभेदेन ...
प्रकर्षेण प्रसंगेन गुणस्वरूपनिरूपणं याचेतसे न ववस्यामि यज्ज्ञात्वा मुनयः ... परां सिद्धिं गताः इदं ज्ञानमिति यथोक्तं
नित्यं सत्त्वाविष्टः प्रसयः एवमनन्तरमभिहितं ... मम योनिरिति ... तेन कारणं ब्रह्म करं
हि ज्ञानं मम तत्त्वं परमार्थस्वरूपस्य महद्ब्रह्म ... कालीयशक्तिरूपं ब्रह्माभ्यामीयामेव हि विमर्शशक्तिमात्रं च अहमनादी
नात्मा ॥ नन्वग्रहार्थं संसरणामि अतमवसं ... योनिषु आदिकारणं ... भगवच्छक्तिः सकलसंसारवमनस्वभावा मा ना
त्वहंशक्तिमानस्य पदेशः सर्वमिति देहीचयात्मतया ... मोक्षपर्यन्ताय भोगाय निबध्यते तत्र सत्त्वमित्यादि क्रमेणोदाहरणमुच्यते
सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ... सुखसंगेन बध्नाति ... सम्यक् ... आवरणं ... सुखकारणत्वात् ... कर्मसंगेन तथा
निबध्नाति ... प्रमादालस्यनिद्राभिः ... अविवेकात् ... सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ... यदा ... निरुध्यते
यते ... रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ... इति ... मनपरस्पराभिभवेन पश्यन्ति
पश्यति तथा किं प्रमत्तस्य ... विविच्यते ... इतरे च यत्र तत्र ... आत्मा स्वरूपतः
वाक्योनिजी ... भगवता यथा ... सकलं ... धाम ... तथापि ... तमसा ...
आलस्यं तु भक्तराग ... निःशेषगुणानां कुत्सितां गतिं निरूपयति ... जयति । रजस्तमश्चेति रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वं वर्धते रजस्तमः
सत्त्वं तमः सत्त्वं रजसी उक्तं हि अन्योन्याभिभवेन गुणवृत्तिरिति सर्वद्वारेष्विति सर्वेन्द्रियेषु लोभादयः कर्मणो वा रजसः ॥ मोहनायते एवमप्र
काशादयः क्रमेण तमोद्रेकाद् आविर्भवन्ति यदा सत्त्वे प्रवृद्धे इत्यादि यदा सम्यग्गुणवत्त्वेनानन्तरं तस्मात् ... विशेषं भवति तत्र प्रा
प्नुयात् स्यात् लोकान् ... एवं जन्माप्नोति राजसकर्मणां ... मिश्रोपभोगाय मानुष्यं ... तथा तेन तत्प्रकारेण ... जन्म
नानामसमेवक ... तत्र नरक तिर्यगादिदेहेषु ... मरणकाल एव सत्त्वादौ विवृद्धे फलानीति
तेन सम्यक् शरीरे भावे प्रविष्टाः ... सर्वथा ... मोहरूप एवोपजायते अत्र व्याख्यायां ... संवादिनी ... नोक्तं तत्तत्
अत्र केचित् संवादाः श्लोकाः कल्पिताः ... ज्ञायते ... ननु कथं देही गुणा ...
तीतो भवति सर्वथैव हि कथाभिज्ञानं ... भवति ... गुणैः ... अभिप्रायेण ... कैर्लिंगैरि
त्यादि । अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच । प्रकाशं चेति यद्यपि प्रकाशादि सर्वधर्मेषु वर्तते तथापि योगिनः ... प्रकाशादिषु ... नापि द्वे
ष्टव्यो भवति अपि तु केवलं ... मिति ... गुणातीतो भवति । अत एकः ... इति स ए
व ... तथा ... ते न ... अथ चोपायः सर्वेषामारंभाणां शरीरारम्भकेन्द्रियादिस्वभावपरित्यागे न फले

गी टी.
२२

किंचिदहमस्मि सदा धत्त इति स्थिरबुद्धिः अनेन मलमन्तमुपायमुपदिशति मां चेति चशब्दोवधारणे यो मामेव सेवते अनेन फलाभिसंधिका
त्रिमासंगत्वेनाश्रयति फलं प्रधानतयेति निरस्तः अतएव नास्यात्वभिचारिणी भक्तिः फलं प्रति प्रसावाध्यासानिति यस्तु फलं किंचि
दप्यनभिलष्य किमेतदलीकमनुतिष्ठसीति पर्यनुयुज्यमानोपि निरंतरं भगवद्भक्तिवेदविद्रुतांतःकरणकंठकितरोमकान्वेषमान
तनुर्विस्फारितनयनयुगलपरिवर्त्तमानसलिलसंपातस्तूष्णींभावेनैवोत्तरं प्रयच्छति स एवाव्यभिचारिण्या भक्त्या भगवतो महेश्वर
स्याराधनात्मापविश्रीकृतोनात्व इति तेयम् अथ एव हि ब्रह्मणः प्रतिष्ठामपि सेव्यमानो ब्रह्म भवति अमृतस्याव्ययस्य पाब्रह्मणउपास
मानेमोक्षमपि विशेषमाप्य विशिष्टमेव प्रापयेदिति शिवम् संग्रहश्लोकः लक्ष्मीक्षिरसा वेशालीना हृंकारविभ्रमः स्थितोपि गुणेषु
गौ गुणातीतनमोमतः इति श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे चतुर्दशोध्यायः १४ श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमित्यादि पदमव्ययं तदुक्तं
अनेन तस्यास्तातिरेवग्रह उच्यते अस्याव्यः खलुसएवोपासनीय इत्यादि तस्य भगवद्रूपोपासना सर्वमिलुच्यते मूलं प्रशीत ऊर्ध्व
वृत्तो हि निहेतस्य सततां प्रिः हंसं सिपर्णानीति यथा हि वृक्षस्यनत्वफलत्वसारसत्तारयः स्फूर्तेः सूच्यते एवब्रह्मतस्य वेदोपलक्षितशा
स्त्रद्वारिकामतीतिविताप्यायते गुणैः सत्वादिभिः प्रवृद्धाः देवादिस्थावरान्तेनयातस्याचशुभाशुभात्मिकानि कर्मीणि अयस्तामूला
नियस्य तेच्छिनेति विशेष्यक्रियाभिधीयमानासामप्यादेव विशेषणपरमुपादानेदंशे पानतुभूयाहितिविधिवत् तेनाधारूढा
निमूलाप्रमस्त्रिष्टाहितितमसंग्मानमसक्ष्यपदं तदेव ततप्रासयतेइति सूर्यादीनांतत्रानवकाशः तेषांकालाद्यनवच्छेदात् वेदत्वात्क
करणोपकारकत्वात् तस्य तु दिक्कालाद्यनवच्छेदात् वेदकत्वात्करणगवर्त्तकत्वात् तदतीतत्वात् ममैवांशइत्यादि अस्मणएवायस
शय इति ज्ञानप्रमितयापरिशरीस्यासंवेदनाश्चेतनाभिहेतेच्छाद्यात्वमुपचरति नतु नवस्तुतो शावकोपपद्यते अंशोपि ब्रह्मणः सावंद्र
प्यमतिक्रांत इति दिक्कृतिः एषैव चौपचारिकता यथावृत्तसंयोजनीयेति वदिशति पञ्चमेन्द्रियाणि गृह्णाति उत्क्रामति त्यजति एतैः
सह यथा वायुस्त्ववेगतो विश्रान्तिधाम पार्थिवंप्राप्य ततो गंधमानीयस्या तदेतस्य हितएव संक्रामति एवं शुर्षैकेन सहएव सर्वेस
स्कारैश्चएतैः साहितिमस्योत्क्रान्तिस्थितावपिस्थानासनमननादिरूपायां विषयग्रहणात्मिकायां चतस्य हि तस्यैवास्यापाय इति निश्चीयते
श्रोत्रंचक्षुरित्यादिनामनइत्यनेनांतःकरणमुपलक्षते अतएव शरीरस्थितियोगः निष्क्रान्तशरीरं तस्य ग्रहणायोत्क्रामंतं विषयान्वाभुंजानं
गुणान्वितं पश्यंति अप्रबुद्धत्वात् प्रबुद्धास्तुसर्वत्रैव बोधरूपमनुसंदधानाः ज्ञानचक्षुष इति ल प्रसमापयः तेषां यत्नपरत्वात् अकृतात्मनो
तु यत्नोपि न फलाय अपरिपक्वकषायत्वात् न हि शारदिसलिलादिस्नानरूपीसमदेंदिधाल्लवीजाभ्यस्यमानानि फलं संपादेलम्
अतएवसामग्र्यावेशाभावेनभवति अन्यदेव किलमधुमांसस्पंभनजलयस्पटीप्रिवितमः कांचिदेवसाकाययामप्यहिशिरचिवशीकृतो
जेरविकारस्पर्शेनैवकांतिः एवमकृतात्मनां यत्नो नसकलागमपरिपूर्णः कांतिमायाति अतएव मायोपायोपायपारमेश्वरदीक्षादिवैत
द्राविषकोधमेहाहियेविसदभिगवीकृतानुरूपाः तेषयाप्य सावल्येनभजतीतिमतं ज्ञम् तदुक्तम् कौधादीहृदमानेस्थिता लितोपिन
मुक्तिभागिति यदादित्यगतमित्यादि चतुर्थिपंस्पंते आकीर्तितेजसश्चयद्रूपतयाय हृल्लोकधारकत्वं तत् भगवतपमारेश्वर्यमितितदनेन तथा

राम

दि रवितेजसः प्रकाशकत्वं धारकत्वं च तेजोपमाद्वयतामाप्नोत् तदेतदुक्तम् यदादित्यगतमिति गामाविश्येति चार्थद्वयेन वा
इतेजः प्रकाशकं पोषकं च यदात्मतेजोरूपात् तदुक्तम् यच्चन्द्रमसीत्यनेन भागेन तुल्यमीति वार्थश्लोकेनचोक्तं वतेजः प्रकाशप्रो
षणादनन्तस्वस्वरूपपचनात्मकं ह्यग्नीषोमवायुयोगात् तदिदानीं मच्चाग्नौ विमर्शेन अहं वैश्वानर इति श्लोकेन च तमस्त्वबोधात्मका
शरूपतया सर्वगतमेव अत एव बोधरूपतामुत्क्रान्तबोधस्वरूपं रूपयति तस्मात् अबोधस्वभावमात्मानं परस्वभावं परमेश्वरस्व
रूपं सर्वज्ञानस्वतन्त्रं सर्वकर्तारं दर्शयितुमाह सर्वस्य चाहमिति सर्वस्य वेद्यस्य हृत्तत्समस्ताहरणस्वतन्त्रबोधस्वभावं तथाहमिति पो
विमर्शः तत एवाहं वीवभासनात्मकं ज्ञानं विस्मरणं सहिद्रूपमयं वद एवेति सर्वात्मकभावावेऽनात्मकमपोहनम् प॰ वहि
रूपमायामयम् ॰॰ चित्तमस्मरणं संसारशोभितानीत समस्तं हृतमुऽनरवभासनात्मकं इति इयता समस्ता ज्ञानानि संहृतानीति स
र्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं च स्वात्मस्वरूपं कर्तृत्वमुक्तं सर्वैर्वेदैरिति संस्थापित किल सर्वशास्त्राणां परमेश्वरत्वमेव निरूप्यम् वेदवेदान्तकर्तृत्वेन कर्मफलतत्त्वं
प्राधिकारतया शास्त्रविश्वनिर्माणे नमूलेनैव पुनः स्वरूपप्रतिष्ठामयत्वतत्त्वस्वामीति विश्वकर्तृत्वमुक्तम् अमुमेवार्थं पोषयन्नन्यकारणे
नहेयमवतीति अतिरिक्तबुद्धिः वेदान्तकरोतीति श्लोकमाज्ञा वेदवेदे द्वाविमौ विमादिभारतेनं लोके द्वौ पुरुषौ वितिष्ठेते दृश्यन्ते
लोके न तत्त्वयुद्धस्वभावोऽपिसर्वः स्थित्यादिभूता ॰ शरीरमात्मानं चेतनं तदाश्रयं जानातीति लोकसमस्तत्वाद्वयोपि नैवविवर्तते अह
वेसकलानुग्राहीं द्वैतं स्थितिविमिश्रसकलव्यापकतया व्ययइति क्षरमतीतः भूतानां जडत्वात् अक्षरमतीतः आत्मनोऽप्युद्धत्वेन सर्व
व्यापकत्वविरहात् उत्तमोऽतमः लोके वेदेऽपि पुरुषोत्तमः पुरुषः स्मात् प्रथितो लोके पुनरुक्तमतो मे कस्य पुनरुक्तवादेत एवं ज्ञानं सर्वम
यं मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं सर्वमन्यत्तेन विदितं सर्वेण भावेन भजनीय क्रियाज्ञानात्मकेन मामेव भजतेयमर्पणे इति तत एवं सर्वनियतमादि तथा
वमयैव शिववस्त्वविनाभावत्वात्तेन वचनान्तरस्थितिर्वाधिकं सकलत्वस्मयीकिल तेनतः निखिलमखिलमेमवस्तुयोग्यमन्यथा
स्य वदिह्यमयाह्य इति विविच्य शिवे समस्तानां शिवे जगति जातमयत्त्ववस्तादिदं तत्तत्रजयानेन वितनवर्तितान स्वकालचन काल
कलापि भेऽति इति गुह्यतममिति गुह्यतमसर्वोह्यप्रतिपादकत्वात् एतदेवबुद्ध्वा बुद्धिमान् नन्वेव स्वयंबुद्धापनेन च ज्ञाने
नैव कृतकृत्यता ननु कृतेनापि शास्त्रविनयार्थ इत्थं स्वरूपभोगादिना च कारो तु तदा नकः कृतेन हि कृतकृत्यता इष्टा एतेन ज्ञानेनेवेति
चित्तमिति शब्देन प्रागुक्तमस्ताभिः सूचिता वक्तव्यस्य परिपूर्णत्वतया समस्तमत्वात् तथापि ग्रन्थशास्त्रं येन शिष्यस्यार्जुनस्य योग्यतां केवलं शक्ति
घटते नन्तु उपायस्य नैकिंचित् दैवीं चैव विद्यां सम्पत् आसुरी चाविद्यामयीं तामसीं सम्पत् तां च विद्यामयीं दैवीं सम्पदमभिधास्यमेतावा
नितानार्थं यदुक्तानि मा शुचः संपदं दैवीमिति अत एव पूर्वं विद्याविद्यासंचरणनिरूपणावसरे देवासुरसंग्राम इत्युक्तं तेन विद्याविद्ययोः सं
वाक्ये इति सूचितं एवं चापि शास्त्रस्वरूपं प्राधान्येन निरूप्य मान्ते प्रसंगतोऽमदद्भुतमिमध्यायं हृदयं भूयिष्ठमिति उपदेशादित एव प्रियसमा
सर्वभावेन हि परमेश्वरमनन्यमनसा वेशरूपं प्राप्य तदर्पणात्मस्वर्गे मिश्रके शाक्तसर्वमाहेश्वरस्वरूपावेशावविद्धि परमशिवमिति निष्ठितम् सं
ग्रहश्लोकः हित्वा द्वैतमशमोदहंतं नास्यमयीं चिरं लोकिकेश्वरस्वरूपेण निर्वितानं समावेशात् भगवद्गीतार्थसंग्रहे पंचदशोऽध्यायः

गी॰ टी॰
१५

12

१५ एतद्बुद्ध्वेत्यंतं बोधस्य नाम कृतिनाममानं तस्मिन् दमित्यमिते वं भवति गुणैर्विना मयस्ता नोदयेन विचारहिमर्शबहामपुर्हिहिएण विजानीयस
कार्यविपदिनतद्भावना मयस्तस्य काङ्क्षितानवलाभेसतिमवति नद्धयतिविमर्शेव मशोचेण पश्येकमितयाजवति नत्रश्रुति मयेनाने
गदृशास्त्रेवएव शायामेनश्रमवतः श्रुतिविनाभावना मये नविमृशतमनता अस्ताथा णशिणगुणसंपदस्वधानमस्ता अतोस्मिन्स्यालेवामा
विमर्शिप्रायेण वश्यमाणं विमर्शपेन तेहितिवाक्यं सविषयं कर्तुं परिकरबंधयोजनाभिप्रायेणादभवानाह श्रीभगवानुवाच अभयमि
त्यादि आस्तरभावाश्रद्धविविशालमसीकिलाविद्यासा अरुहयादि स्वभावाशयाहि स्माविद्याय वर्धतेस्वस्वस्वभावएषा नेच विद्यासा
नेहिलमंशं सात्विकसमिश्रद्धः तस्माद्दंतोमो इलवदण मविद्याविस्तयथाशाविद्या लक्ष्यकर्तननलहण शास्त्रेयथायाम्बतिः
हेत्वध्यायासः नथाहि दिवांशसेमानिविभक्तानिलानि स्फुटमेवोपलब्धाने इंद्रियजयः चापलं स्वीपरमविमर्शपुलकं रणतब्धा
वेचापलेने आत्मनि उत्साहं णनमितना धाकरणं देवीसंपदेश्च राचनवविमोक्षाय कामनापरित्याग असत्स्वी कामाः
यथाश्रयाहीन्द तासस्वमश्रुवीयेति शिष्ट्वसंहृदोमतेति यथा देवीसंपद्गुणाश्रमयमिमादिना आसुरीमाह राजिचे माहिनाशवृत्तिः
तदस्मसवं इतिनिवृत्तिः काश्लीयते निवृत्तिविहत्वादमल्कार्यविधेन येत्रकिंचित् कविताते षांचलयाता अवित्तसंस्तिप्रलया
क्षयमान् एताव हिनि कामोपभोगापरमपरकमतत्नाशाश्रयंकोधः अतएवाह कामक्रोधपरायणाः अनेकचिंता सिनिस्रया भावात
अशुचौनिरयाश्रवीचादीन्नन्यमरणान्मूलेचयसेचन्ते नामनिष्फलमिमर्थः क्रोधानहिंसर्व नश्यतीत्यर्थः यजाना मपदेते सत्ता
मात्रेणेयत्नः अयथावान्नामर्थ शुभिश्चार्थ येयज्ञायाज्ञीश्रयमितिव्यपदेशोजायते तेदम्भएकाएव न तु फलंति कोथादिदूषितत्वाद्दव
लोकांहितेतेमामेवद्विषति अहंवास्त्रदेवोहि सर्ववासः आत्मनिचदेहेषुवंत आत्मनोहिअहितेनिरयघानेजन्मचयंतिनाश
हमासुरीष्वेवयोनिषु क्षिपामि यतःकामादिकं त्रिपं नरक स्यैव द्वारं तस्माद्दृत्याजेत् नचैनत्स्हरुस्वचनमिमनारहनीयं आ
पितथ्यादिशास्त्रम वश्यमाणमित्युच्यते यः शास्त्रेति शास्त्रविधिं मजतः स्वमतीषयेवकार्याकार्यविचारं कुर्वतः अस्तुतनरकपातः नस्मा
दान्नुशाशास्त्रमनतम् सकार्याकार्यव्यवस्थामाकारयितिनामर्थम् संग्रहश्लोकः अबोधस्वामनुष्ठेव कार्यमेव विचारयेत
किंतुशास्त्रोक्तविधिनाशास्त्रंबोधनिबर्धनम् ॥ इति श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ अर्जुन उवाच येशास्त्रेति शा
स्त्रविधिमनालेव येन्यवदातुमाचरंतितेषांकागतिरितिप्रश्नः तदेतोनर्थश्रद्धानुसारेणदीपते श्रीभगवानुवाच त्रिविधाभवती
त्यादिना तत्रायमाशयः शास्त्रं नाम किल पदयातातूषितंतुहिपूर्वक नविशीर्नतयापरामर्शदा रूपेवोपयस्तातआदेवहरपरामृष्टेतथा
फलादिस्वभावंस्फुटविमर्शनिष्ठं दवाज्ञ तपरमश्रेष्ठस्वभावेस्वतंत्रप्रसरतया आं तरबोधस्वभावाहृदि अस्थपर्यंते साचस्व
सूक्ष्म प्रधानानादि रूपसबवहारशक्तिरूपवाद परम्परापर्यंतयदाह तहिधाच स्थितिशीलीरति तत्रस्वतपबदिनोपदेशापक्षा
योकार्यविवेचकं परस्वभाव तपवसत्ता त्रिक स्वक्कसारं हृदयेनेनाचरितं शास्त्रितमेवयद्यस्त्रजलमः कलषीकृतः शास्त्रोक्त
मप्याचरन्नाचरति शास्त्रार्थस्यकान्त्येनानतुष्टानात् शास्त्रेहि सत्वनामेवफलवदितिशास्त्रमेवाहः यस्मद्लोचपादेवम

रा म

नश्चैवं सर्वं विद्यातपश्शीलं च समीर्थफलमश्नुते नाम आर्जवं यततात् तस्मात्कामार्थः परित्यक्तमात्मीयमोदेशसफलमिति तात्पर्य
मध्यायस्यत इदं वैतन्मतोपते स्वार्थं तावविशिष्यते सन्ता अनुरूपेण तु सत्त्वशास्त्रः स्वभावपर्यायः श्रद्धां तु रजस्तमश्रद्धायाम् व्यापार
दिवतिनीया च शर्मवदः सचतन्मयपवदोऽश्नः अशास्त्रविहितं घोरं तपस्तप्यन्ति मानवाः इति अतएव त्रिविधत्वं विद्वि तपश्शीलं कवी
णाः अक्षतनाम मनस्स्व यस्य समचेतन मविवेकिनात् मां च कर्षयतः शास्त्रार्थं तन्निहतात् आहारोऽपि सर्वस्यादिमे दाक्षिधा श्रद्धावतां तु
यायूतातपोदानानि तदुच्यते आयुस्सत्त्वबलारोग्यादिना यातयाममिति यातायाममायम्मनः समायायेति निश्चयेतानुरूपयापद
भार्यमपीति इमो लोके मामेवं विधं जानीयादिति विधिहीनमिति शास्त्रोक्तक्रियाहीन तदेवा सुसन्नादिभिर्विशेषणैर्विन
स्यते आर्जवमिति अनुद्वेगमागोप्यविषयात् स्वना सत्यमिति सत्यस्वरूपनिरूपणं प्रियं हितमिति सत्येन क्रियते प्रियं तत्कालहितं च
कालांतरे ईदृशं वाक्यं समभिव्याहृते तदुपयाद्वाक्यकथनमात्रं भावस्याशयः तस्य मनः शुद्धिः अधःपातपरये समाद् उदाहृतमि
त्येतत्त्रिविधेऽपि तपस्यिश्रद्धासात्त्विकमाहितत्स्यैव अहंकाराजस्यराजसिरिदं भा दावेवश्रद्धाद्यो निश्चयत्वेन परोत्पादनादावेवश्र
इति त्रिविधमपि तपः श्रद्धोपेतमिति तथा हि रात्रु दातव्यमिति तत्स्यादि दातव्यद्यादिति नियोगमात्रपालनीयमिति दानस्य चासत्क
रणं यदा तत्त्वमसत्करणात् एवं लौकिकतामसानि तस्य त्रिप्रकारस्य श्रद्धायाः नु सारेण क्रिया आख्याता इदानीं येन गुणत्रितयसंकटेनी
थियते क्रियांकथयाचरेति इति तत्कथकारमुच्यते ॐ तत्सदित्यादिना ॐ तत्सदिति भिन्नविभक्तेः ब्रह्मणो निर्देशः सत्त्वकी
करणेन उमिमते तदस्तार्थी यमादेः संवृधिमयी कार्यमीतिमुच्यते तदिति सर्वनाम पदेन सामान्यमात्राभिधायिना वि
शेषरूपमपि माध्या समर्पितं न फलानभिसंधानेन प्रणवोच्यते अभिसंधानस्य विशेषपरिग्रहं अन्तरेण भावात् सकलविशेषा
नुगादिनेषि सकलफलसंधानं सर्वकर्तृतायामपि विशिष्टफलायोगात् सदिति सद्भावश्चसाधुशंसाभिधेयते क्रियमाणस्य
यदेतच्यादि कर्मयमिति तस्मात्तत्त्वमस्मिन्मतानात् विशिष्टफलाभिसंधानेन च क्रियमाणेन सत्वं पद
यकमेवेति यज्ञादिकृतेन वर्षिणाणापि न बंधते अनेनाप्यायेणादिमिन्दुर्णं तपोनकल्कोध्ययनेन कल्कः स्वभाविकोवेदविधिना कल्कः
श्रयेतिनोहरणेन कल्कस्य मे वभावोपदानानि कल्क इति कल्को बंधकः स्वाभाविक इति ब्रह्मणे न निष्कारणं वेदाः ध्येय इति प
सहशास्त्रलोकशक्षितो चित्तपाचेष्टयाभावेन सतादिगुणत्रयपोगिनाचितेनप्रदत्तानि पतानेव बंधकानि स्यायेति तात्पर्य अतो
यत्नादियावच्छरीरभावितया कार्यमेव तदर्थ इति कर्मअर्जनादिपदिवा ओमिमतेन सम्प्रपश्यत समस्तप्रपंच तदिति तेनोच्चियमान
विश्वतांगपममर्थमात्मात्मके स्फुरत्यात ब्रह्मभावं सदितने तस्स्थात अप्राभाविकमानमेदकत्वंतेपितावच्छिन्नस्वभावतयाभव
तमितिप्रतिपाद्यते तथाचोक्तं सद्भावे साधुभावे चेति तेनपरमप्रशस्तत्वं प्रश्रदसत्प्रसदित्याधियज्ञातितप्रान्त्यके व्यतरेणमेन
तेच मध्येऽकृतमदानयज्ञतपः क्रियाकारककलापपरिवर्त्यमपि सर्वंवश्यिदमुलासितमेव तत्फलमनंतितयमनर्गलस्वाभावि

गी टी
१२
13

कं रूपमिति कस्मै किं कार्यं केन फलं स्यादिति इदानीं अश्रद्धावतस्तत्सर्वं कर्म सर्वथैव निष्फलं कौ कल्मषसंयोजनमस्तु परं निन्द्यं यथा
समात्रफलमेवेति सर्वथा अश्रद्धावतानमाज्ञमित्युच्यते अश्रद्धयेति असदिति अश्रमस्तत्तस्मात्प्रश्लोके कर्तृणां न वा नोसदृ
नैव भवति शिवमिति श्रुवम् संग्रहश्लोकः सप्तकारकावेगः क्रियासेवा विशेषणी तथापि विज्ञानवतो भोक्तार्थे पर्यवस्यति
इति श्रीभगवद्गीताभावार्थदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अर्जुन उवाच संन्यासस्येति सर्वगीतासमाप्तौ सर्ववुद्धिमात्रितितयास
संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रिय इत्यादि अनन्तरानि संन्यासिनो ह्युक्तो योः अवगतिः ह्रिशेषजिज्ञासोरयं प्रश्नः अतोत्तरं श्रीभगवानुवाच
काम्यानामिति काम्यानामग्निष्टोमादीनि सर्वकर्मेति सर्वेषां नित्यनैमित्तिककाम्यानां काम्यानां कर्मणां क्रियमाणानामपि फल
त्यागस्त्यागः अत्र चाध्याये यद्वक्ष्यति एवं संन्यासमस्ति तत्स्यागेनैवं तत्र भगवद्भाष्यकारादिभिर्विस्तरेण विस्तृतमिति किमस्माकं तत्
तार्थप्रकाशनमात्रप्रतिज्ञानिर्वादनेसाराणिं वृत्तं लक्षवदर्शनप्रयासेन तद्वैव विशेषनिर्णायमन्तास्तुपनस्यति त्याज्यं दोष
वदित्यादिना दोषवद्धिंसादिमत्त्वात्पापवत्कर्म तत्फलं त्याज्यं न सर्वं शुभफलमिति केचित्सांख्याः विशेषमस्मंते संश्चाहस्त्या
इव अमेऽपि मीमांसकाः केचनाप्यविद्याः कर्तृषा विदिशास्त्रादिवताम्यते इति तया तस्माद्भावे दिकेर्हिंसादिनये नइति क
तेनैवेतरप्रमाणितानीतिहिंसैव न भवति न हिंस्यादिति सामान्यशास्त्रप्रमाणतत्त्वबाधनात् एतेनादेव न हिंसाफलं शोभावनायां

१२ यो

श्वशत्रुपधानविधायकत्वाद्धि अन्यान्यहिंसादीनि तेनापि नस्मृज्येत प्रास्त्रेकशरणाः कार्याकार्यविभागाः पंडिताः इति मन्यते तत्रा
तथैव निश्चयः श्रणुत्विति तं त्यागस्वरूपं वेचित्र्यमेव सत्तरजस्तमोमया यथाविनिवेशस्यात्रिविधमातोम्य न हि किंचित्स्वभावावभासिवस्तु
स्य त्यागस्य मोक्षे नामपरः अनुविदामि शास्त्रादि तु ममतया तापहेतुपरिहारेण फलश्रुत्यादिसंगकर्मणा निर्वर्तनं अतपवा
राजसं तामसं च त्यागं कृत्वा न कश्चित्फलं लभेयुरिति सात्विकस्य त्यागस्य कार्यापालनात्मकं फलं सत्त्वरागश्चानमग्रहस्यतु नर्मनैः
समस्तस्मात्तदाचोक्तं रूपमिति मतीश्रव्यागिनामिति तत्त्रयाणां अधुना त्रयवदगम्यगतं यावान्निवृत्तं च समपि कर्मदेहशरीते
शुचलादेवा मीश्रविद्यागमोत्तमस्वात्मनेव सकलकर्तृभावमारोपयंति अतो नितिमये पंचविधात्मानं जयति न तु तन्नस्यिमा
स्वर्वधस्तपदिष्टये पंचैतानि इत्यादिना कृतान्ते निश्चयेषु यत्रेति कृतान्तः अधिष्ठानं विषयः देवतागर्जितं शुभाशुभम् पंचैते अ
धिष्ठानादयः सामग्रीरूपता प्रसाः सर्वकर्महेतवः अमेतत्प्रयिष्टीयते तेन सर्वकर्मेति बुद्धिनां तरस्जोलब्धत्तिकं धातिश्रद्धास्मा
ताविष्टिपात्रूपपचकपरिणामिकर्मयोगशब्दवाच्यमधिष्ठानं तच्चि प्रशब्देनोक्तं कर्ता च संधानो बुद्धिलक्षणः करणं मनो
श्रवणादि बाह्यमपि च वाक्पादि चेष्टाप्राणापानादिका दैवशब्देन धर्माधर्मौ ताभ्यां च बुद्धिगताः सर्वेऽपि भावा उपलक्षिताः अमेतदधि

राम

धिष्ठानमेव सर्वं मन्यते अकृतबुद्धित्वादनिश्चितप्रज्ञानतायाः पुनरहंकारवियोगदात्मनं प्राप्तुं तत्त्वबुद्धिं शून्यप्रोषितेन कर्मणि क
रोतित्यसंबंधभाक् कृतबुद्धित्वादित्याशयः ज्ञानं ज्ञेयमिति कर्मणो चोदनाप्रवर्तिका तत्र मध्ये येषामबोधमात्रेति ज्ञाताज्ञानतो।

यत्तात्स्कृत्तिवात्तात्तेषामेव सम्यग्रहणरूपं यत्कृत्स्नलाभिसंधानीनात्सी यत्तुष्टास्तीकरणं अहेमेतद्रोसे यगोमयाकृतमित्यंवं रूपंत
त्समयेनयानिर्वर्तनावसरेकरणमल्कर्मकर्तयत्र्यभियेयत्वग्राविष्टत्वात् अतोयोगिनामावेशोनास्तीतितान्मनिकरणहिगिरांग्रहणे
नास्तिग्रपितत्त्वानादिमात्रप्रवत्तामर्थं अथैषांप्रस्तामपिसंतेषणमेदाद्वैद्वर्षिध्यितुमाह ज्ञानंकर्मचेति ज्ञानंसंख्याननिश्चयोयत्र
तत्रसांख्येयकृतांतेज्ञानादित्रिविधमुच्यते यत्तद्गुणइतिसंगति ज्ञानमिलवेतज्ञानेक्रियायां चयकरणंतद्विविधमुक्तम् एवंकर्मेति ते
यंकार्यकर्तेतिज्ञानाकृतोचतत्र सर्वभूतेषुयेनादिनाश्लोकत्रयेणज्ञानकरणस्यत्रैरूप्यमुक्तम् अतएवयेनेति ततीयारयनाचज्ञानक
रणत्वामास्यस्वरूपमुक्तम् नियतमित्यादिनाश्लोकत्रयेण कर्मणोज्ञेयकार्यरूपस्यत्रैविध्यं मुक्तसंगइत्यादिनातश्लोकत्रयेणक
र्तृत्रिरूपस्यसंचेयेणस्वरूपंकरणविशेषस्यस्वरूपंमूद्रप्रतिपादनार्थत्रैविध्यंनिर्मिपितं नह्यत्रेणकरणंतरणमपित्रैविध्यमुप
लक्षितंकरणस्यत्र इतिकर्तव्यतापेक्षित्वात् इतिकर्तव्यताया अथमादिपंचकरूपत्वे विधुज्ञायाः अर्थमकृत्वादिविदिषाविविदि
षयोश्चधृतिमुखयोस्त्वाहेषामनुयोत्रैविध्यं एतेश्चसनेन तत्वंतिष्ठतीमिमतेनचोक्तमिति तत्रादत् सर्वभूतेषुयस्यादिना विभक्ते
ष्वेवमनुष्यादितयादृश्यत्केनैकमेवमीतितिविकल्पेद्वैविध्यरमाहितुष्टाश्रृंखेतकेकाररणंमविचार्येवग्रभिनिवेशावेशवयात्केवलज्ञा
दिग्रहणंयत्नानामस्तसंगं नियतंकर्तव्यमितिकर्मेणरविधायिंवक्तुंत्वमांत्रं मोहादभिनिवेशमयात् अहंकर्तेतिवदन् नडोलान्तः
मिलास्यापकारीवानयोभवतीमनेनलिनाप्रवदारमात्रंसंहतिवशेनयोगिनोपिग्रहंकरोमीतिवचनंतिषिद्ध हर्षशोकाविवितः
सिद्धासिद्धयोःविकृतिर्नि... एवं बुद्धेर्भेदमितितबुद्धिःनिश्चयःधृतिःसंतोषः सर्वोतित्सतन्तंश्रुतवाकुलतावांचहत्तकरणीयं कि
मनेनेतिधियंगत्वाति अत्रयायाक्रियाभ्योऽश्रुपरमेकोहेतुःस्यात् अतःसर्वसेवपतिरस्तीतितत्पर्यार्थः पदार्थस्तुअत्रसिद्धोव्या
ख्यायतेएवत्रय्यावत् अतस्मकानःप्राणेंद्रियक्रियायोगेनधारयति यथाकिंममोपभोगादिभिसर्वथैवान्मारामोभूयांसमिति
मन्वानः स्वप्नमेवेति तत्रयामितिविदेहानेतिद्राकलहादित्रैवयथास्तोपवधाति तत्सरवया ज्ञानमसीधृति तदात्वेअभ्यासका
लेविषमिवजनात्मनाभस्त्वविषयसंगमस्युग्रहिरत्वात् उक्तंचश्रुतौ तस्यविषमाउरमयेमादित्र्मात्मज्ञाहाद्धबुद्धिप्रसादे
जायते अस्यस्यापेत्मणस्याभावात् विषयेंद्रियाणांपरस्परंसंप्रयोगनस्वेच्छया इत्वरूपसंबंधात् निद्रालस्यप्रमादोत्थतया
प्रसादेनहर्षयाणतेनयत्स्वेतसासम एवंकर्तृकर्मकरणानांत्रैविध्येमात्रत्वेस्यचसत्वादिभेदभिन्नानांपरस्परंगांगिभाव
वाच्यवाचकत्वसंगुणश्रयांत्रेतिकर्मयोगपद्यादिभेदाभेदपरिसंख्येयमेदत्वात्रिविधफलप्रसवसमर्थत्वमितिमनेनतत्कर्मणांसाकल्य
त्रितंगतत्वंवितनयेत्वंकेनिर्णीतं सर्वंचैतदेवतादिष्वावरताजगत्त्रयसंबंधनातिक्रमति उक्तंहि ग्राव्रतनागस्त्रकीटस्तनक
स्थितत्वेतःस्थिरीति तदुक्तोहित्रिगुणातिक्रान्तमनसोनेतरस्यइत्याशयः एवमियताप्रबन्धेनप्रसंगेत्रिस्वरूपघटनंप्रसाध्येदानीं
वत्रिपादितंतन्मध्यात्सात्विकराणांवर्णमानोद्दैवीसंपदंयास्त्रैयोग्यः तंचतथाविधरक्तसर्जनःप्रोक्तास्तिःअथवेत

गी टी

१४

14

इत्युक्तं ते परिमितं तथा ज्ञानं कुर्वाणः कर्मणि प्रवर्तते तदा स्वधर्मप्रयुक्तविज्ञानं तथा च स्वकर्मसंबंधस्तत्र ग्रंथेन व्याकृतः स एव तद
वस्तु तत्स्वरूपं तावत् ज्ञानं जातेरेव तदाभावे स्थितत्वात् यतः सर्वः स्वस्वभावनियतः कुत इत्याशंक्याह इतरत्स्वभावः कौ
चित्कालं भूत्वापि न निरोधायकत्विनस्य स्वभावेष्वकारणपत्तेः लक्षणमेवं तथा हि एवं विधो वर्णानां स्वभावः एवमेव स्वभावनियतं
प्रवृत्तो ततः फलविभागित्वं भवेत् तदाह ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां कर्म विभागनिरूपणस्य स्वभावो वश्यमतिक्राम
तीति तद्विषयस्वभावस्य भवतो निष्क्रान्तोपि प्रकृतिः स्वभावाख्यो नियोक्ता तामतिक्रम्य स्वभजते केवले ... चतुर्णामपि
एव पापसंबंधः अतो मदभिहितविज्ञानप्रमाणतः स्वीकारेण कर्माणि प्रकुर्वीत तथासति बंधो निवर्तते तस्मात्सर्वस्य पदि
करबंधबंधनत्वात्सर्वमत्र वाक्यार्थस्य ब्रवीतरवाक्यानां परमार्थः इत्येव ज्ञानस्य ... निबंधजालपरिहारेण नि
स्थितमाह ईश्वरः सर्वभूतानां ... तमेव शरणं गच्छ ... ईश्वरः परमात्मा सर्वस्य शरणं तेन यथा ...
तत्र हि विज्ञानविकल्पैरिव ... कर्माणि न स्थितानि भवंति न हि निश्चितरनवरकोटिविहारितस्मद
करिकरगलितमुक्ताफलनिकरप्रतिकृतस्वकाशितप्रतापमहसि सिंहकिशोरके नु नाम धियि तिष्ठति च मलमनसो विड
वंशाग्रवलशालिनो हरिणपोतकाः ... इति तमेव शरणं गच्छेत्युपक्रम्य मत्त
स्तात्विति निर्वाहकवाक्यमभिदधत् ... स्वं चैकतया योजयतीति तदेवेदं ज्ञानमुक्तं तस्मादेत
त्सर्वगुह्यं परमद्वैतप्रकाशनात् एतच्चाशेषेण विमृश्येति तात्पर्यमत्र विचार्यमर्थः तत्र तात्पर्यं यथावत्स्मरामि ... ग्र
हिके नैव प्रकाशितं यद्यपि तथापि स्फुटतया विमर्शनं प्रदर्श्यते उपादेयतमं ... दः नास्ति ... यस्मात्तेन वामति
त्यपत्ति गुह्यतमं यदत्र निश्चितं ... ज्ञानमिदानीं ... स्माह इष्टोसि मे ... मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु
सारंपत्र सर्वधारणा ... निश्चितं ... ज्ञानं ... सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ... सर्वधर्मानिति यदि देहादिक
त्सर्वं सर्वधर्मात्मकं ... तथाचार्यादिहननक्रियानिषेधमस्य धर्मो भविष्यतीति
मन्यमानो ... मामेवैकं सर्वकर्तारं परमेश्वरं ... सर्वस्वभावाधिष्ठायकतया व्रज अहं त्वा सर्वतः सर्वेभ्यः पापे
भ्यस्त्वां मोक्षयिष्यामि इति मा शुचः किं कर्तव्यता मोहं मा गमः इदं ते नातपस्काय ... सिद्धिदं सर्वत्र निविषयत्वा
त् ... कुशलपापोन्मुक्तो भवतीति ... ज्ञानयज्ञेन ... भक्तिः ... प्रणता
कदा विप्रयोगहति ... हृदयान्तरस्थत्वात् ... भवति श्रद्धावाननसूयश्च ... निःशङ्क
मुक्तोपि सोपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ... चित्तफलार्थितया फलमेव प्रदानमित्यर्थः

कर्मो

ग्र

ग्ना

ता

राम

अभिनवगुप्त

प्रपत्तिः सर्वं कर्माखिलमितियदुक्तम् तत्स्फुटयितुं प्रथमश्लोकेनाधर्मोऽपि नश्यतीति वदन्सर्वज्ञानेनेति द्वितीयेन संस्कारलेशोऽपि नावतिष्ठतीति सूचयन्नखिलमिति वाचष्टे अपि चेत्यादि सं
शयात्मा नश्यतीत्यन्तं सुसिद्धोऽभ्यासस्तानवाप्तं वैधं तेन ज्ञानाग्निर्भवतीति यथा तथा प्रयतनीयमिति पवित्रं हि ज्ञानसमं नास्ति अन्यस्य स्वहेतुजापवित्रत्वं नवलुप्तत्वस्य निःसङ्गभयात्व प्रार्थ्यते पवित्रता
चास्य स्वयं तत्त्वस्फुरतीति प्रबुद्धतायामत्र च श्रद्धागमस्तस्य क्रमवाप्यं तदागितं वर्णितं कायादः संशयवेसन्तु त्यक्ते तेन तस्मादसंशयवता गुर्वागमादिनेन भाव्यं संशयस्य सर्वनाशकत्वात् स
मंच योऽहिनकिं विजानाति श्रद्धाधानत्वात् तस्मान्निःसंशयेन भाव्यमिति वाक्यार्थः सकलाध्यायविस्फारितोऽर्थः श्लोकद्वयेन संक्षिप्योच्यते योगसंन्यस्तेति यत एवं तस्मादिति योग
नैव कर्मणां संन्यासः उपपद्यते नान्यथेति विचारितं विचारयिष्यते च संशयं छित्त्वा योगं कर्मकौशलं उत्क्रमेणाशिष्ट तत्र श्लोकौ तु संख्यापार्थ कर्मवानामातेऽन्तर्इति शिवम् अत्रार्थ
संग्रहः विध्येकमध्यागि किंचिद्दोहामात्रसर्वकं तेनैवस्तु भमजाः स्वस्वस्याःकरणस्थिताः ४ आचार्याभिनवगुप्तविरचिते गीतार्थसंग्रहे चतुर्थोऽध्यायः अर्जुन उवाच संन्यासमिति
संन्यासः प्रधानं पुनर्योगः इति संशयस्य प्रश्नः श्रीभगवानुवाच संन्यासइति नात्रैकोऽभिहितोऽपितूभौ संमिलितौ निःसंशयं भेदतः योगेन विना संन्यासो न संभवतीति योगस्य विशेषः
ज्ञेयइति ज्ञानस्य सर्वकालिकः संन्यासी येनानसोऽभिलाषप्रद्वेषौ संन्यस्तौ यतोऽस्य द्वंद्वेभ्यः क्रोधमोहादिभ्योऽनिष्क्रान्ताधीः सत्त्वमुच्यत एव सांख्ययोगाविन्यादि इदं सांख्यं ज्ञानम
यश्च योगइति नभेदः एतौ हि नित्यसंबद्धौ स्तां नैव योगेन विना योगं न तेन विना ज्ञानमेकत्वमनयोः संन्यासस्त्विति तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः योगरहितस्य संन्यासोऽभ्येदुः एवमेव ग्राह्यं
त्याकर्मणो दुःसंन्यासत्वात् योगिभिस्तु सुलभमेवेतदित्युक्तं ग्राह्यो गमक्रइत्यादि श्लोकत्रयेण सर्वभूतानामात्मभूतः आत्मा यस्य स सर्वमपि कुर्वाणो न लिप्यते करणप्रतिबोधानुकूलत्वात्
अत एव पश्यन्नादौ नैव किञ्चित्करोमीति मन्यते सर्वविषयेषु इन्द्रियाणि वर्तन्त इति धारयतीति ... ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा [illegible]
[illegible] संगं त्यक्त्वा ... योगिनः कुर्वन्ति कर्म सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते [illegible]
[illegible] योगिनः ... नकर्तृत्वमिति यत एवं ज्ञानी न किंचित्करोति ... स्वभावस्तु प्रवर्तते स्वभाव
मात्रं ... नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ... स्वभावात् ... योगाद्
अविदितिन कर्तृत्वस्याति ... अज्ञानेनावृतं ... लोकस्य ... कर्मफलसंयोगः कर्मणि क्रियाकर्मफलम् ... क्रियाफलमेव तथापि [illegible]
वर्तनादि क्रिया ... विस्तरवर्णितात् तस्मात् ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् [illegible]
व क्रियात फलयोरभावे ... इति ... [illegible]
... एवं ज्ञानेन तदिति ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं ... यथा हि ... [illegible]
तमसा तत्कार्ये ... स्वभावस्तु प्रवर्तत इति [illegible]
... विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः [illegible]
... इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः [illegible]
देहेऽपि ... न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः [illegible]
... समदर्शिनः ... ब्रह्मनिष्ठत्वात् बाह्येति बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ... [illegible]
... ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ... शक्नोतीति नचेत् दुःशकं शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं [illegible]
... योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ... [illegible]
... लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ... कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ... [illegible]
... स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ [illegible]
... यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ... [illegible]
चित्तवृत्तिः ... एवंविधो योगी सर्व ... भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ... [illegible]
इति शिवम् अत्र संग्रहश्लोकः सर्वाश्रिवा ... आचार्याभिनवगुप्तविरचिते गीतार्थसंग्रहे पंच
मोऽध्यायः

5